

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим
министрлиги

Ош мамлекеттик университети

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК СОВЕТ Д.23.17.559

Кол жазма укугунда

Мурзаев Маматалы Султанович

**УЛУТТУК МАДАНИЯТТАГЫ ИНСАНДЫ СОЦИАЛДАШТЫРУУ
(социологиялык талдоо)**

Адистик: 22.00.04-социалдык түзүлүш, социалдык институттар жана
процесстер

Социология илимдеринин доктору даражасына
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Илимий консультант: философия илимдеринин доктору,
социология профессору Исаев К.И.

Бишкек – 2018

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Азыркы кезде ааламдашуу (глобалдашуу) процессинин, өлкөлөрдүн ортосунда карым-катыштардын күчөшү, маалымат технологияларынын өнүгүшү жана базар экономикасына өтүү коомубузда кескин социалдык өзгөрүүлөрдү жаратып, элдин социалдык турмушу: нарк-насили, дөөлөттөрү, каада-салттары, стереотиптери, социалдык нормалары, социалдык жүрүм-туруму ж.б. кескин өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Алсак, азыркы учурда Республикабызда диндин орду өзгөрүүлөргө учурап, өлкө аймагында Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын каттоосунан өткөн 2814 диний уюм өз ишмердүүлүгүн расмий жүргүзүп келүүдө. Анын ичинен 2420 ислам жана 380 христиан багытындагы, ошондой эле 1 еврей жамааты, 1 буддисттик, 12 бахаи дининин жамааты каттоодон өткөн¹. Алардын ишмердигинин натыйжасында азыркы кезде кыргыз жаштарынын арасынан бөтөн диндерге өтүп жаткандардын саны өсүп, кыргыз эли көп диндүү калкка айланып, радикалдашкан диний агымдардын таасиринен экстремисттик маанайдагы динчилдерди пайда кылып, өз каалоосу менен Сирияда согушкандардын саны артып барууда².

Учурда жер-жерлерде чет тилин үйрөтүүчү бала бакчалардын, мектептердин санынын өсүп жатышы, тил үйрөтүү аркылуу өз элдеринин (корей, кытай ж.б.) маданиятын жайылтып жатышы жаш муундарды улуттук негизде социалдаштырууга өзүнүн терс таасирин тийгизүүдө.

Азыркы кезде маалымат технологияларынын дүркүрөп өнүгүшүнүн натыйжасында ММКнын мүмкүнчүлүктөрү кескин өзгөрүүлөргө учурап, маалымат жеткирүү каражаттары, формалары таанылгыс болуп өзгөрдү. Натыйжада ар түрдүү мазмундагы акчанын күчү (бийлик, кылмыш) зордук-зомбулук, мыкаачылык ж.б. даңазаланган фильмдердин, музыкалык чыгармаларды электрондук түрдө дүйнөгө тарап жатышы, аны ар бир адамдын өз каалоосуна жараша колдоно алуу мүмкүнчүлүгү жаштардын аң-сезиминин жана жүрүм-турумун кескин өзгөрүүгө учурашына алып келүүдө. Ошондой эле интернет булактарында “тарыхты тактайбыз, изилдейбиз” деген максатта айрым сайттардын, блогерлердин (Экспресс анализ) негизги темасы улуттардын, анын ичинде кыргыз урууларынын, келип чыгуу, өнүгүү тарыхын бурмалоо багытында иш жүргүзүп, урууларды бири-бирине каршы коюу, урууну басмырлоо, бөтөн көз караштарды таңуулоо жүрүп, мамлекеттүүлүккө коркунуч келитирип жаткан шартта жаш муундарга улут тарыхын, санжырасын терең үйрөтүү зарылдыгы жаралып олтурат.

Жогоруда аталган факторлордун таасиринен Кыргызстанда көптөгөн көйгөйлүү маселелер: кыргыздар арасында көп диндүүлүк, бөтөн маданияттын таасиринин күчөшү, диний экстремизм, ата-энелердин өз балдарына карабай коюшу, балдарга карата зордук-зомбулуктардын

¹ Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын маалыматы. <http://religion.gov.kg>

күчөшү, мээримсиз ата-энелердин көбөйүшүнөн жетимдердин, айрыкча социалдык жетимдердин, ата-энелерди карылар үйүнө тапшыруу ж.б. саны өсүп жатат.

Бүгүнкү күндө коомубуздун өнүгүшүнө терс таасирин тийгизип жаткан факторлорго каршы туруу, анын терс таасирлерин (жумушсуздук, жакырчылык, алдым-жуттумдук, коомдогу рухий тарбиянын төмөндөшү, кайдыгерлик, көңүл коштук, өз кызыкчылыгын баарынан жогору коюу, ыймансыздыктын жана алсызга карата зомбулуктун күчөшү ж.б.) токтотуу, улутту сактап калуу жана өнүктүрүү үчүн, өсүп келе жаткан жаш муундарды улуттук маданиятыбыздагы муундан-муунга мурасталган идеялардын, ишенимдердин, ынанымдардын, ыймандык нарк-дөөлөттөрдүн негизинде социалдаштырууну ишке ашыруу маселелерин социологиялык аспектен изилдөө актуалдуу болуп саналат.

Социалдашуу/социалдаштыруу орусча “социализация” термини (латындын - solialis- коомдук) алгач саясий экономия илиминде колдонулуп, ал жердин, өндүрүштүк каражаттардын “коомдоштурулушу” (обобществление) дегенди билдирген.

Теманы тандоого төмөнкү мотивдер таасир этти:

- бүгүнкү күндө Кыргызстандын саясий-экономикалык, социалдык-маданий жаатында жүрүп жаткан өзгөрүүлөр жана адамдардын социалдык чөйрөсүнүн өтө тездик менен өзгөрүп жатышы бүгүнкү күндө жаш муундарды социалдаштырууда элибиздин инсанды социалдаштыруу салтын натыйжалуу пайдалануунун жолдорун табуу зарылдыгын жараткандыгы;
- ааламдашуу процесси, маданияттардын карым-катышынын күчөшү, батыш маданиятын бөтөн элдерге экспорттоо, **маданий-маалыматтык экспансиясы** улуттук өзгөчөлүктөрүбүздү, маданиятыбызды жоголушуна алып келүүдө (ООН 2050-жылы кыргыз тилин жоголуучу тилдердин катарына кошкон), улуттук маданиятты сактоо жана өнүктүрүү зарылдыгы улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун салттарын бүгүнкү күндө натыйжалуу пайдалануунун жолдорун теориялык жана практикалык жактан аныктоо, кыргыз элин жана анын маданиятын сактоого, өнүктүрүүгө мүмкүндүк жаратары;
- коомубузда рухий-адептик кризистин күч алышы (кыргыз жаштарынын арасынан бөтөн диндерге өткөндөрдүн; аракеттердин жана банги затка көз карандылардын, сойкулардын, социалдык жетимдердин, адам сатуу, алдамчылык ж.б.), анын алдын алуу маселелерин жана андан чыгуунун жолдорун изилдөө зарылдыгы;
- кыргыз коому муктаж болуп турган эл тагдыры үчүн өзүнө жоопкерчиликти ала билген, чечкиндүү жана ишмер, элди-жерди ойлогон мекенчил муунду өстүрүү, интеллигенциянын жаңы муунун калыптандыруу зарылдыгы;
- кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу процесси атайын изилдөөгө алына электиги;
- кыргыз эли кандайча сакталып келген, канткенде ХХI кылымда элибиз сакталып калат жана кыргыз адамы ХХI кылымда кандай инсан

болушу керек? ааламдашуу шартында кыргыз элин сактап калуу үчүн кандай инсандарды калыптандыруу керек? -деген суроолорго жооп берүү зарылдыгы.

Жогоруда айтылгандар кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштырууну социологиялык аспектен изилдөөгө алуунун актуалдуулугун көрсөттү.

Акыркы жылдарда социологиялык аспектен Б.Дж.Мотукеев (докторлук диссертация), А.Алымкулов, Н.Маткеримов ж.б. кандидаттык диссертациялык изилдөөлөрүндө жаш муундарды социалдаштыруу маселелерин терең илимий талдоого алышкан. Бирок кыргыз социология илиминде улуттук маданиятыбыздын негизинде жаш муундарды социалдаштыруу маселелери өз алдынча атайын изилдөөгө алына элек. Ошентип, жүргүзүлгөн (анализ) талдоо төмөнкүдөй карама-каршылыктардын орун алгандыгын аныктоого мүмкүндүк берди:

- жаш муундардын билими, маалыматтуулугу, интеллекти ж.б. өнүккөн деңгээли менен жаш муундарыбыздын улуттук дөөлөттөргө ээ болушунун төмөндөшүнөн, адептик-ыймандык кризиске дуушар болушунан келип чыгуучу карама-каршылык;

- азыркы кезде Батыштык маданий-маалыматтык экспансиясынын таасиринен коомубузда рухий кризистин күч алышы кыргыз жаштарынын түрдүү (диний агымдарды ж.б.) дөөлөттөрдү тутунуу тенденциясынын күч алышы менен кыргыз коому муктаж болуп турган мекенчил муунду өстүрүү, интеллигенциянын жаңы муунун калыптандыруу зарылдыгынын ортосундагы карама-каршылык;

- азыркы кезде элибиздин улуттук аң сезиминин жана өзүн-өзү аңдап билишинин өнүгүп-өзгөрүү абалы жана аларды улуттук негизде өнүктүрүү маселелеринин изилдөөгө алынбагандыгынын ортосундагы карама-каршылык;

- ааламдашуунун, маалымат технологияларынын өнүгүшү улуттук маданиятты сактоо жана өнүктүрүү зарылдыгын жараткандыгы менен маданиятыбызга терс таасирлерин тийгизип жаткан факторлорго каршы иш чаралардын системасынын иштелип чыга электигинин ортосундагы карама-каршылык;

- жаш муундарды улуттук негизде социалдаштыруу зарылдыгы менен улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салттарын натыйжалуу пайдалануунун жолдорунун социологиялык өңүттөн изилдөөгө алынбагандыгы;

- бүгүнкү күндө коомдук аң сезимде орун алган евроцентризмдин бүт турмушубузга өзүнүн терс таасирин тийгизип келе жаткандыгы жана эгемендүү өлкөдө жашап жаткан кыргыз элинин рухий эркиндигинин ортосундагы карама-каршылыктын орун алышы.

Жыйынтыктап айтканда, бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз окумуштуулары тарабынан инсанды социалдаштыруу маселелеринин айрым аспектилери изилденген, ошол эле учурда өсүп жаткан жаш муундарды улуттук маданияттын негизинде социалдаштыруунун мыйзам

ченемдүүлүктөрүн, механизмдерин, шарттарын, факторлорун, каражаттарын ж.б. өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана аларды бүгүнкү күндө натыйжалуу пайдалануу маселелери изилдөөчүлөрдүн көңүлүнөн сырт калган.

Азыркы кезде ааламдашуу, маданияттардын аралашуусу жана ар түрдүү элдердин, улуттардын интеграциясы жана ассимиляциялануу процесстеринин күчөшү, кыргыз элинин улут катары сакталышын жана өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн жаш муундарды улуттук негизде социалдаштыруу **проблемасын** жаратты. Улуттук маданияттын негизинде жаш муундарды социалдаштырууну ишке ашыруу үчүн кыргыздардын улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн (мыйзам ченемдүүлүктөрүн, механизмдерин, факторлорун, каражаттарын, технологияларын) бүгүнкү күндө натыйжалуу пайдаланууну-улутту сактоону жана өнүктүрүүнү-илимий негизде жүргүзүүнүн жолдорун аныктоо негизги маселе болуп калды.

Жогоруда аталган карама-каршылыктар жана проблемалар кыргыз элинин улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу процессин изилдөө максатын жаратып, изилдөөбүздүн темасын: **“Улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу (социологиялык талдоо)”** деп тандоого түрткү берди.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы Ош мамлекеттик университетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирген.

Автор тарабынан 2004-2018-жылдар аралыгында жекече жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жана Кыргызстандын аймагында аталган тема боюнча долбоорлордун негизинде жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары чагылдырылган.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: диссертациянын максаты кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун мазмунун, механизмдерин, институттарын жана аларды бүгүнкү күндө жаш муундарды социалдаштырууда пайдалануунун илимий жолдорун социологиялык аспекте аныктоо.

Изилдөөнүн **максатына** ылайык төмөнкү **милдеттер** аныкталды:

- инсанды социалдаштырууга байланыштуу көп кырдуу илимий адабияттарды үйрөнүүнүн жана талдоонун негизинде анын изилдениш абалын, социологиялык теориялык парадигмаларды аныктоо;
- социологиялык теориялык парадигмаларга таянып, улуттук маданияттагы инсанды социалдаштырууну изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздерин, методдорун аныктоо;
- “улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу”, “улуттук маданияттагы социалдаштыруунун салттары” жана “Адам болуу” терминдеринин маани-мазмунун чечмелөө;
- кыргыз улуттук маданияттагы социалдык институттардын инсанды социалдаштыруу процессин ишке ашыруу шарттарын, мыйзам

ченемдүүлүктөрүн, механизмдерин, принциптерин аныктап, аларды бүгүнкү күндө натыйжалуу пайдалануунун жолдорун иштеп чыгуу;

- улуттук маданияттагы социо-маданий институттардын инсанды социалдаштыруудагы ролун, механизмдерин, принциптерин жана кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштырууну изилдөөнүн келечек багыттарын аныктоо;
- кыргыз улуттук маданиятта инсанды социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн (механизмдерин, принциптерин), салттуу коомдогу моделин аныктап, аларды бүгүнкү күндө натыйжалуу пайдалануунун илимий негиздеги жолдорун аныктоо;
- эмпирикалык изилдөөлөрдө социологиялык ыкмалардын негизинде ааламдашуу учурунда улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу механизмдеринин жаш муундарды социалдаштыруудагы ордун, аны илимий негизде ишке ашыруунун алгылыктуу (приоритүү) багыттарын, инсанды социалдаштыруунун бүгүнкү күндөгү моделин аныктоо жана улуттук маданияттын негизинде инсанды социалдаштыруунун натыйжалуулугун арттыруу багытында илимий-теориялык жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- биринчи жолу социологиялык теориялык парадигмаларга негизденип кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштырууну изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери аныкталгандыгында;
- социологиялык парадигмалардын негизинде К.Исаевдин³ “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү концепциясы” иштелип чыгылып, аны кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштырууну изилдөөдө методологиялык негиз кылып алуу максатка ылайыктуулугунун далилденгендигинде, эмпирикалык изилдөөлөр неоконсервативдик мамиледе аткарылып, сандык жана сапаттык методдор айкалышта колдонулгандыгында;
- биринчи жолу “улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу”, “улуттук маданияттагы социалдаштыруунун салттары” жана “Адам болуу” терминдеринин маани-мазмуну чечмеленип, аныктама берилгенинде;
- биринчи жолу кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу институттарынын өзгөчөлүктөрү, факторлору, шарттары, механизмдери, принциптери ж.б. социологиялык аспектиде аныкталгандыгында;
- биринчи жолу кыргыз улуттук маданиятындагы (фольклор, каада-салт ж.б.) инсанды социалдаштыруу салттарынын маани-мазмуну, механизмдери, принциптери жана кызматтары социологиялык өңүттөн аныкталгандыгында;
- кыргыз улуттук маданияттагы социо-маданий институттардын өзгөчөлүктөрү (мазмуну, механизмдери, принциптери ж.б.) ачыкталып, аларды бүгүнкү күндө натыйжалуу пайдалануунун илимий негиздеринин аныкталгандыгында;

- биринчи жолу кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрү аныкталып, анын салттуу коомдогу жана бүгүнкү күндөгү моделдери түзүлгөндүгүндө;

- биринчи жолу азыркы кездеги ааламдашуу, маданияттардын карым-катышы жана маалымат технологиялары өнүккөн шартта жаш муундарды улуттук нукта социалдаштыруунун жана идентүүлүктөрдү калыптандыруунун натыйжалуулугун арттыруунун шарттары, жолдору, механизмдери социологиялык аспектен аныкталгандыгында;

- азыркы кезде улуттук маданияттын негизинде инсанды социалдаштыруунун алгылыктуу (приоритүү) багыттары аныкталып, анын натыйжалуулугун арттыруу багытында илимий-теориялык жана практикалык сунуштар иштелип чыгылгандыгында;

- изилдөөнүн натыйжалары азыркы шартта жаш муундарды инсан катары калыптандырууда улуттук маданияттагы социалдаштыруу салттарын туура пайдалануунун илимий негиздерин жана мындан ары изилдөөнүн багыттарын аныктоого өз салымын кошкондугунда.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык баалуулугу:

- кыргыз элинин улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун изилдөөнүн натыйжалары жаш муундарды улуттук негизде социалдаштырууну ишке ашырууга, билим берүүнүн мазмунун улуттук жүзгө ээ болушуна жана аны ишке ашыруунун жолдорун, багыттарын, өзгөчөлүктөрүн аныктоого, улуттук мектепти түзүүгө өзүнүн барандуу салымын кошкондугу;

- улуттук маданияттын негизинде жаш муундарды социалдаштыруу азыркы ааламдашуу процессинин таасиринин натыйжасында элибизде жаралган рухий кризисти, социалдык терс көрүнүштөрдү жоюуну ишке ашыруунун механизмдерин, жолдорун, багыттарын аныктоодо колдонулуп, жаш муундарды рухий-адептик жактан тарбиялоону жакшыртып, коомдогу социалдык терс көрүнүштөрдөн арылууга жардам бергендиги;

- кыргыз элинин социалдашуу салттарын колдонуу боюнча иштелип чыккан сунуштарды үй-бүлөдө, мектепте, кесиптик окуу жайларда жаш муундарды тарбиялоо процессинде колдонуу мүмкүнчүлүгү;

- изилдөөнүн жыйынтыктары жаштардын идентүүлүктөрүн калыптандырууну натыйжалуу болушун камсыздайт жана жаш муундардын руханий жактан жардыланышын басаңдатуунун жана аны биротоло токтотууну ишке ашырууда колдонууга жарайт;

- диссертациянын материалдарын ЖОЖдордун, колледждердин окутуучулары жана социология, философия, психология, педагогика, социалдык педагогика адистиктеринде окуган студенттери социалдаштыруунун мазмунун, кызматтарын ж.б. окуп үйрөнүүдө лекция, окуу китеби, методикалык колдонмо катары пайдаланууга болот;

- изилдөөнүн натыйжаларын ЖОЖдордун, колледждердин социология, социалдык иштер, педагогика адистиктеринде окуган студенттерине

жаш муундарды улуттук маданияттын негизинде социалдаштыруу маселелерин тандоо курс катары окутууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- азыркы учурда ааламдашуу, маалымат технологияларынын өнүгүшүнүн таасиринен улуттук маданияттагы социалдаштыруу салттары өзгөрүлөргө учурап, жаш муундарды улуттук негизде инсан катары калыптандыруу талабы жаралып, улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун - индивиддин коомдогу социалдык тажрыйбаларды, социалдык байланыштардын жана мамилелердин тутумун өздөштүрүү процессинин - мыйзам ченемдүүлүктөрүн, механизмдерин, шарттарын, факторлорун, каражаттарын, жолдорун ж.б. аныктоонун жана аларды жаш муундарды инсан катары калыптандырууда пайдалануунун жолдорун изилдөөнүн актуалдуулугу.

- инсанды социалдаштырууга байланыштуу адабияттарды үйрөнүүдөн, социологиялык парадигмаларды талдоодон адамдын социалдык жаңы чөйрөгө кабылышы анын социалдашуусун талап кылары, социалдаштыруу инсанды социалдык чөйрөгө ыңгайлаштыруучу, топтун маданиятын алып жүрүүчү жана адамды социалдык, психологиялык, моралдык жүрүм-турумдук ж.б. жактан такай өнүктүрүүчү кызматтарды аткаары аныкталды. Инсан социалдык топ сунуштаган маданиятты өздөштүрүү аркылуу социалдык чөйрөгө адаптацияланат жана ошол маданиятты алып жүрүүчүсүнө айланып, социалдык, психологиялык, моралдык, жүрүм-турумдук ж.б. жактан такай өнүгүүдө болот. Социалдаштыруунун натыйжасында адам ошол өзү мүчө болгон топтун социалдык нормаларын, жүрүм-турум эрежелерин өздөштүрөт жана аларды өз жүрүм-турумунда колдонуп, карым-катыш жасоо жөндөмүнө, өзү мүчө болгон этноско мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктөр (баалуулуктар, адаттар ж.б.) топтомуна ээ болот жана аларды кийинки муундарга жеткирип берет.

- маданият адамзаттын өнүгүшүндө коомдук өндүрүштүн денгээлине жараша маани-мазмунун, кызматын аныктайт жана ар бир топ өз маданиятынын өзгөчөлүктөрүнө ээ. Жаш муундарды социалдаштырууда маданияттын ролу өзгөчө. Коом топ ээ болгон маданиятты өз мүчөлөрүнүн өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзөт. Социалдаштыруу процессинин натыйжасында гана адам өз элинин маданиятына ээ болот. Маданияттын бир элементи болгон жаш муундарды инсан катары социалдаштыруу салты ар бир элде өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө жана потенциалына ээ. Ар бир эл өзүнүн улуттук маданиятында өзүнө мүнөздүү инсанды социалдаштыруу салтын жараткан. Кыргыз элинин улуттук маданиятында инсанды социалдаштыруу салттары калыптанган жана азыркы учурда ааламдашуу, маалымат технологияларынын өнүгүшүнүн таасиринен улуттук маданияттагы социалдаштыруу салттары өзгөрүлөргө учуроодо, аны илимий негизде бүгүнкү күндө пайдаланууну ишке ашыруу жаш муундарды улуттук нукта инсан катары социалдаштырууга мүмкүндүк жаратты;

- социалдаштыруу көп кырдуу, татаал процесс катары көп факторлуу, көп катмарлуу табиятка ээ жана адамдын өзүн курчаган маданиятты өздөштүрүшү жана аны өз турмушунда колдонуу аркылуу өмүр бою инсан катары өнүгүшүнүн ишке ашуусу катары социалдаштыруу такай жүрүп туруучу социалдык процесс, Ал коллективдүү жана жекече инсандык өлчөмдөрдүн биримдигинен турат жана куракка, чөйрөгө, элдин маданиятына (социалдаштыруунун этникалык салтына ж.б.), жараша өзгөчөлүктөргө ээ болот. Социалдаштыруунун натыйжасында жаш муундар улуу муундардын социалдык тажрыйбаларын өздөштүрүү аркылуу ошол коомдогу топтордун, адамдардын социалдык тажрыйбаларына ээ болушуп, өз элине мүнөздүү жашоо нормаларын жана жүрүм-турум өзгөчөлүктөрүн алып жүрүүчүлөр, сактоочулар жана андан ары улантуучулар катары өзүнөн кийинки муунга жеткирип беришип, тарыхый өнүгүүдө элдин эл катары сакталышын камсыз кылууну ишке ашырышат;

- социалдаштыруунун коллективдүү өлчөмдөрүндө ар бир жаңы муундун өз этносунун тарыхый маданиятын өздөштүрүүсү ишке ашат, ал эми жекече инсандык өлчөмдөрүндө ар бир инсандын өзү мүчө болгон этностун маданиятын өздөштүрүү аркылуу коомдогу эл тутунган социалдык нормаларды, баалуулуктарды, жүрүм-турум эрежелерин ж.б. өздөштүрүп, аны ошол элдин өкүлү катары өзүндө калыптандырып, алардын негизинде аракетин, жүрүм-турумун жөнгө салат, өзүн ошол элдин өкүлү катары сезип-туюп билет жана ошол маданиятты кийинки муунга жеткирүүчүгө айланат;

- кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу институттарынын, каражаттарынын жана агенттеринин ж.б. мазмуну, принциптери, механизмдери, факторлору, өбөлгөлөрү, шарттары жана багыттары социологиялык аспектиде аныкталган;

- инсанды социалдаштыруунун улуттук маданияттагы моделинин түзүлгөндүгү;

- кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун салттарын мазмундук жактан талдоо, аны бирдиктүү система катары карап, улуттук маданиятта инсанды социалдаштыруудагы эң негизги маселе жаш муундардын “Адам болуусуна” жетишүүнү ишке ашыруу болгондугу аныкталган.

“Адам болуу” - инсан катары жетилүү, ата-бабалардан келе жаткан социалдык нормаларды жана эрежелерди тутунуп жашоо, турмушта жашап кетүүгө даяр болуу жана инсан катары элдин жүгүн моюнуна алуу, эл үчүн иштөө, эл тагдырына жоопкерчиликтүү болуу ж.б. сапаттарынын биримдиги.

Улуттук маданиятыбыздагы “Адам болуу” идеясынын мазмуну, анын мазмундук, аффекттик, жүрүм-турумдук жана баалоо компоненттери ачыкталып, жаш муундарды социалдаштырууда кыргыз элинин тарбия модели катары кызмат кылары ачып көрсөтүлгөн.

Кыргыз улуттук маданияттагы “Адам болуу” идеясы жаш муундарга ата-бабалардан келе жаткан салттарды, дөөлөттөрдү, социалдык нормаларды жана эрежелерди үйрөтүү аркылуу аларды турмушта жашап кетүүгө даярдагандыгы саналат.

“Адам болуу” салттуу коомдогу инсанды социалдаштыруунун системасы бүгүнкү ааламдашуу шартында ага негизденип жаш муундарды социалдаштырууну ишке ашыруу, аларды улуттук негизде калыптануусуна алып келет жана ММКлар, маданий-маалыматтык экспансия ж.б. жараткан көйгөйлөрдөн арылууга жардам берет;

- кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун илимий-теориялык негиздери, методологиялык маселелери аныкталып, кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун илимий-теориялык, методологиялык негизи катары К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясынын алынышы, улуттук маданиятты изилдөөнү диалектикалык биримдикте кароого жана изилдөөлөрдүн келечек багыттарын аныктоого мүмкүндүк берет;

- эмпирикалык изилдөөлөрдө азыркы кездеги ааламдашуу жана маалымат технологиялары өнүккөн шартта жаш муундарды социалдаштырууга таасирин тийгизүүчү шарттар, факторлор аныкталып, улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салттарын пайдалануунун натыйжалуулугун арттыруунун жолдору, механизмдери сыналгандыгында;

- диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу процессин келечектеги изилдөө багыттарын, теориялык-методологиялык негиздерин аныктоого, коомдун социалдык тарбиялык таасирин, билим берүү тутумунун жана ММКлардын ишмердүүлүктөрүндө жогорулатууга өз салымын кошот.

Изилдөөчүнүн жекече салымы: Автор өз алдынча теориялык талдоо жана жалпылоо жүргүзүү, эмпирикалык материалдарды чогултуу менен темага тиешелүү проектиге жигердүү катышкан.

Кыргыз социология илиминде улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу процесси социологиялык аспектте алгач изилденип жаткандыгы, анын мазмундук, түзүмдүк өзгөчөлүктөрү жана факторлору, шарттары, өбөлгөлөрү, механизмдери ж.б. аныкталып, коомдогу социалдык өзгөрүүлөр интенсивдүү жүрүп жаткан шартта улуттук маданияттын негизинде жаш муундарды социалдаштырууну ишке ашыруунун социологиялык негиздеги жолдорун, ыкмаларын сунуштаган.

Изилдөөдө кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун мазмуну, факторлору, шарттары, өбөлгөлөрү, механизмдери ж.б. аныкталып, эмпирикалык изилдөөлөрдө жыйналган, системалаштырылган жана талдоого алынган материалдар кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу процессинин мыйзамченемдүүлүктөрүн, механизмдерин бүгүнкү күндө илимий негизде колдонуу боюнча сунуштар иштелди.

Диссертант К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясын иштеп чыккан жана аны улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу процессин изилдөөдө теориялык-методологиялык негиз катары ийгиликтүү колдонгон жана анын негизинде изилдөө неоконсервативдик мамиледе ишке ашырган.

Социологиянын сандык жана сапаттык ыкмаларын айкалыштырып колдонуу менен изилдөө жүргүзүү, жыйналган маалыматтарды SPSS программасында иштетүү жана талдоо, улуттук маданияттын негизинде жаш муундарды социалдаштыруунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу жана аны жайылтуу, иш жүзүнө ашыруу жүргүзүлгөн. Макалалар жана коргоого алып чыгарылган диссертациядагы жоболор автор тарабынан иштелип чыккан жана аткарылган.

Изилдөөдө адамдын коом жана маданият менен өз ара аракеттенишинин азыркы теорияларына жана практиканын талабына ылайык жаңы методологиялык парадигма аркылуу кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу процесси изилденди, социалдаштыруунун факторлору, шарттары, өбөлгөлөрү, механизмдери ж.б. аныкталып, эмпирикалык изилдөөлөрдө жыйналган, системалаштырылган жана талдоого алынган материалдарда кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу процессинин өзгөчөлүктөрү аныкталды, аларды бүгүнкү күндө жаш муундарды социалдаштырууда колдонуу боюнча сунуштар иштелди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын кыргыз социология илиминин өнүгүшүнүн илимий-теориялык маселелерин жана методологиясын, келечектеги изилдөө багыттарын аныктоого, жаңы ресурстарды табууга өз салымын кошкон.

Изилдөөнүн аныктыгынын ишеничтүүлүгү жана негиздүүлүгү заманбап социология, психология, педагогика боюнча изилдөөлөргө, эксперименттин жыйынтыктарын статистикалык жактан иштеп чыгууга, математикалык статистиканын заманбап усулдарын колдонуу менен алынган жыйынтыктарга дал келген интерпретациялоо аркылуу теориялык талдоолор, жалпылоолор жана эксперименттик ишке автордун катышуусуна таянып камсыздалган. Жалпы тандама 4043 адам.

Изилдөөнүн негизги жоболорун жана жыйынтыктарын апробациялоо жана тастыктоо.

Диссертация автордун 2004-жылдан берки иштеген ишинин жыйынтыгын чагылдырат. Докторлук диссертация Ош мамлекеттик университетинин маданият таануу жана социология, педагогика кафедраларында талкуудан өткөн жана коргоого сунуш кылынган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча автор тарабынан Кыргызстандын жогорку окуу жайларындагы жана чет өлкөлөрдөгү илимий-практикалык конференцияларда жана семинарларда докладдар жасалган: Республиканская научно-практическая конференция (Ташкент, 3-4 май 2006 г.); Республиканская научно-практическая конференция (Ташкент,

УзПФИТИ, 20-21 октябрь 2006г.); Республиканская научно-теоретическая конференция посвященная 110 летию И.Арабаева (Бишкек, КГУ им. И.Арабаева. 2007 г.); Республика илимий-амалий Анжуман (18-19 май Фаргона, 2007 г.); Международная научная конференция в ОшГУ. Индия и Кыргызстан. Взаимодействие цивилизаций. (Ош, 2008 г.); Республиканская научно-теоретическая конференция в КГУ им. И.Арабаева. (Бишкек, 2011 г.); Международная научно-практическая конференция «Диалог и толерантность в образовании» (Бишкек, 7 октября 2011 года); КББАнын 60 жылдыгына арналган «Кыргыз республикасынын билим берүү системасын маданий-компетенттик негизде модернизациялоо» деген темадагы XXIV Республикалык педагогикалык окуулар (Бишкек, 24-25-ноябрь 2013-жыл); Республиканская научно-практическая конференция «Формирование конкурентоспособной личности на основе полиязычного образования», посвященный 75-летию Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Чимкент, 2012 г.); «Кыргызстанда психология илиминин өнүгүшү жана калыптанышы: билим берүү системасында психологиянын келечеги жана көйгөйлөрү» эл аралык илимий-практикалык конференция (Бишкек, 23-24-апрель 2015 ж.); Международный научный форум «Социальная сплоченность общества как платформа социально-экономического развития страны» (Бишкек, 23-24-апрель 2015 ж.); II халыкаралык түрки алами зерттеулері симпозиумы (Алматы, 20-22 май 2015 г.); К.Карасаев атындагы мамлекеттик университетте өткөн илимий-практикалык конференция (Бишкек, 2016-ж.); КББАнын XXVI Республикалык педагогикалык окуулары (Бишкек, 2016-жыл); Кыргыз-Түрк «Манас» университетиндн өткөн эл аралык илимий-конференция (Бишкек, 2016, 2017); Международной очно-заочной научно-практической конференции посвященный академику РАО Волкову Г.Н. (Чебоксары, 2015, 2016); Кыргызстан социологдор ассоциациясынын 8-конгресси (Чолпон Ата, 2017); Ысык-Көл мамлекеттик университетинде өткөрүлгөн илимий - практикалык конференция (Каракол, 2017-ж.).

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы: Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары 2004-жылдан тартып 34 басылмада 55,5 басма табактан турган илимий эмгектерде (изилдөөнүн багыты боюнча бир монография, 51 илимий макала, анын 8 РИНЦ журналында) чагылдырылган,

Диссертациянын түзүлүшү: Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан, колдонулган 342 адабияттардын тизмесинен, изилдөөнүн жыйынтыктарын көрсөтүүчү схемаларды, таблицаларды камтыган тиркемелерден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, анын объектиси, предмети, максаты жана милдеттери, изилдөөнүн методологиясы жана усулдары, илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү, практикалык баалуулугу аныкталып, коргоого коюлуучу жоболор, изилдөөчүнүн жекече салымы, жетектөөчү идея, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы жөнүндөгү маалыматтар белгиленген.

Биринчи глава **“Инсанды социалдаштыруунун теориялык-методологиялык негиздери”** деп аталып, эки параграфтан туруп, биринчи, экинчи милдеттерди чечүүгө багытталат. Биринчи параграфта инсан жана аны социалдаштырууга байланыштуу көп кырдуу илимий адабияттарды үйрөнүүнүн жана талдоонун негизинде социалдаштыруу процессинин табияты (мазмуну, өзгөчөлүктөрү, кызматтары), инсандын өнүгүү, калыптануу, социалдашуу маселелеринин изилдениши талданып, инсандын социалдашуусуна таасир этүүчү шарттар, факторлор аныкталган.

Инсан коомдун мүчөсү катары жетилиши татаал, көп кырдуу процесс болгондуктан, ал өнүгүү, калыптануу, социалдашуу сыяктуу терминдер аркылуу берилген.

Социалдаштыруу процессин чечмелөөгө Э. Дюркгейм, Ф.Гиддингс, Г.Горфинкель, Д.Мид, М. Мосс, З. Фрейд, Э. Фромм, Т. Парсонс, Ж. Пиаже, Л. Колберг, Д. Креч, Н. Смелзер ж.б. атактуу окумуштуулар кайрылышкан.

“Социалдаштыруу” (латындын - solialis-общественный- коомдук) термини алгач саясий экономия илиминде колдонулуп, ал жердин, өндүрүштүк каражаттардын “коомдоштурулушу” (обобществление) дегенди билдирген болсо, бул терминди адамга карата алгач XIX кылымда америкалык социолог Ф.Г. Гиддингс колдонгон⁴. Азыр «социалдаштыруу» термини индивиддин социалдык тажрыйбаларды, коомдун нормаларын жана баалуулуктарын, социалдык байланыштардын жана мамилелердин тутумун өздөштүрүшү катары түшүнүлгөн

Социология илиминде “социализация” - “социалдашуу”, “социалдаштыруу” түшүнүгү психологиялык талдоодон айырмаланып, биологиялык тубаса шыктарга ээ болгон адамдын коомдо жашоо үчүн эң керектүү болгон сапаттарга ээ болуу процесси катары түшүнүлөт. Бул термин социологияда инкультурация – коомдун маданиятын балдарга өткөрүп берүү процесси. Мындай мааниде социалдаштыруу ар бир коомдун жашоосу үчүн зарыл өбөлгө-шарт катары кызмат кылат, бүт социалдык жана маданий турмуштун жаңыланышын камсыз кылуучу процесс болуп саналат.

Н.Смелзер социологдор социалдаштырууга адамдардын социалдык ролдорду аткарышына зарыл болгон, коомдук нормага ылайык келүүчү социалдык тажрыйбаларды жана социалдык установкаларды өздөштүрүү процесси катары аныктама беришерин белгилейт.

Биз социалдаштырууну “индивиддин социалдык чөйрөгө кирүү процесси”, “ага социалдык таасирлердин сиңирилиши”, “индивидди социалдык мамилелер системасына кошуу” ж.б.у.с. катары түшүнөбүз.

Социалдаштырууну изилдөөгө болгон кызыгуунун күчөшүнөн 1956 жылы “социалдаштыруу” термини америкалык социологдор ассоциациясынын реестрине киргизилген. Ошондон тартып социалдаштыруу процессин изилдөө күч алган. XX кылымдын 60-жылдарында инсандын социалдаштыруусу О. Брим, А. Инкэльс, Р. Линсет, Э. Имаккоби, Б. Смит, Д. Клаузен ж.б. тарабынан изилдөөгө алынган. Кийинчерээк А. Мендра, К. Джеклин, М. Доган, Д. Пеласси ж.б. өздөрүнүн изилдөө иштеринде социалдашуу маселелерине кайрылышкан.

Социалдаштыруунун теорияларын иштеп чыгууда З. Фрейддин, Ж. Пиаженин, Дж. Миддин, Ч. Кулинин, Э. Эриксондун ж.б. идеялары жана илимий иштери эң чоң таасирин тийгизген.

Азыркы мезгилдеги жалпы социологияда социалдык мамилелерди, анын ичинде инсанды социалдаштыруу маселелерин түшүндүрүүчү төмөнкүдөй парадигмалар бар.

«Социалдык факторлор» парадигмасы – социалдык чындык социалдык факторлордун эки тобу-социалдык түзүлүшү жана социалдык институттары аркылуу түшүндүрүлөт. Бул парадигманын пайда болушу француз социологу Эмиль Дюркгеймдин (1858-1917) ысмы менен байланыштуу. Бул парадигмада негизинен эки теориялык багыт: структуралык-функционалдык талдоо жана социалдык конфликттер теориясы бөлүнүп чыккан. Бул теориялык багыттарда иштегендердин арасында белгилүү социологдор П. Сорокин, Т. Парсонс, Р. Мертон, Р. Дарендорф ж.б. бар.

Алгачкы жолу социалдаштыруу маселелери толук, ар тараптуу жана кеңири түрдө Т. Парсонс⁵ **социалдык аракеттер теориясында** чечмеленген. Ал социалдаштырууну “социалдык жалпылыктын тутумуна мүчө болуп, белгилүү социалдык статуска ээ болууга алып келүүчү процесстердин жыйындысы” катары түшүндүргөн жана социалдаштырууну коомдун маданиятынын интернализацияланышы катары караган⁶. Мына ошондон тарта социалдаштыруу ар кайсы илимдер (социология, психология, этнопсихология ж.б.) тарабынан такай изилденип келүүдө.

«Социалдык дефиниция» парадигмасынын башатында немец социологу Макс Вебер (1864-1920) турат. Ал социалдык чындыкты социалдык фактыларды адамдардын түшүнүшү катары карайт. Бул парадигмага ылайык адамдардын жүрүм-туруму алардын социалдык чындыкты кабылдашына, түшүнүшүнө жараша болот. Бул парадигма алкагында төмөнкүдөй: символикалык интеракционизм, феноменологиялык социология жана этнометодология багыттары жаралган. Бул багыттын көрүнүктүү улантуучулары болуп Д. Мид, Г. Гарфинкель, Т. Лукман ж.б. эсептелинет.

5

6

Диссертацияда биздин изилдөөгө тиешеси бар Г.Гарфинкель⁷ жараткан «этнометодология» социологиялык билимдердин системасы, кеңири таралган теориялык көз караш, сапаттык метод катары ар тараптуу талданып, этнометодологиянын бүгүнкү күндүн кишилеринин коомдогу аракеттеринин, жүрүм-турумдарынын методдорун, каражаттарын аныктоо үчүн колдонулушу жана анын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү ачып берилген:

1. Адамдардын күнүмдүк турмуштагы өз ара аракеттенүүлөрү кандайча уюштурулат жана ишке ашырылат? деген маселелерди изилдөөнү максат кылган.

2. Ал аракеттер баарлашуу аркылуу кандайча түшүнүлөт жана чечмеленет, ошондой эле баарлашуу кандай мааниге ээ болот деген маселелерди изилдөө кызыктырган. Мында эмне үчүн адамдар айрым аракеттерди, жүрүм-турумдарды жасашын аныктоо, ал аракеттерди, жүрүм-турумдарды киши кандайча жасашын изилдөө кызыгуу жараткан⁸.

«Социалдык жүрүм-турум» парадигмасы америкалык социологиядагы психологиялык багыт болуп, бихевиористик социологияны жана социалдык айырмалашуу теориясынын өнүгүшүнө түрткү болгон. Биринчисинин көрүнүктүү өкүлү америкалык психолог Б.Скиннер, экинчисиники Д.Хоманс. Бул парадигманын маңызы адамдын жүрүм-туруму кандайдыр бир тышкы стимулдарга карата пайда болуучу реакция катары түшүнүлгөн.

«Психологиялык детерминизм» парадигмасы австралиялык психолог Зигмунд Фрейддин (1856-1939) окуусунун негизинде келип чыгып, социалдык чындык индивид менен коомдун ортосунда такай болуп туруучу конфликт катары каралган. Фрейдизмдин айрым баштапкы постулаттары: аң-сезимдүүлүктүн жокко эселиги, ал эми бейандын үстөмдүк ролу, гиперсексуализм, «эдиптик комплекс», антропсихологиялык редуционизм, кийинчерээк бул көз караштар неофрейдизм теориясында (Э.Фромм, Д.Рисман) жана фрейд-марксизм (Г.Маркузе жана В.Райх) теорияларында белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

«Социалдык-тарыхый детерминизм» - социологиядагы өтө белгилүү парадигма болуп, анын жаралышы марксизмдин классиктеринин эмгектери менен байланыштуу. Мында социалдык чындыкты адамдардын биргелешкен ишмердүүлүк процессинен келип чыгуучу, адамдардын ортосундагы мамилелер катарында каралган.

«Символикалык интеракционизм»- америкалык окумуштуулар Чарльз Хортон Кули (1864–1929-жж.) жана Джордж Герберт Мид (1863–1931-жж.) инсан адамдардын айлана-чөйрөдөгү дүйнө менен көптөгөн байланыштарда болушунун негизинде калыптанат дешкен. Инсандын кайталангыс сапаттарга ээ болуп калыптанышы, коомдо инсандын социалдашуусу кайсы факторлордун (кандайча болуп өз ара биргелешип адамга таасир

7

8

этишинен) таасиринде ишке ашышын түшүндүрүүчү Ч.Кулинин “Мендин күзгү сымал чагылдырылышы” («күзгүдө чагылдырылган Мен»), Дж.Миддин өзүнчөлүктүн генезиси ж.б. теориялар бар⁹.

Социалдашууну изилдеген социологиялык багыттагы концепциялардын ичинен көбүрөөк кызыгуу жараткан багыт болуп символикалык интеракционизм эсептелинет. Бул термин Дж. Мид тарабынан кабыл алынган. Дж.Мид социалдашуунун бирдиги катары жеке индивид эмес, **социалдык өз ара аракеттенүү** (өз ара таасир этүү) процессин эсептеп, бул процесстин жүрүшүндө балада индивидуалдуу сапаттар калыптанышын белгилеген¹⁰.

А.В.Мудрик социалдаштыруу боюнча концепцияларды талдоого алып олтуруп социалдаштыруу процессиндеги адамдын ролун түшүндүрүү боюнча эки көз караш бар экендигин белгилеген¹¹. Б.а., социалдык-маданий чөйрөгө аралашуусунда адам активдүү же пассивдүү позицияны тутунгандыгына карата (социалдаштыруу процессине адамдын катышуусун түшүндүрүүдө) окумуштуулар **эки көз карашты** (субъект-объект жана субъект-субъект) тутунушат.

1.Субъект-объект көз караштагылар коомду субъект катары карап, анын адамга таасир этүүсү аркылуу социалдаштыруу жүрөрүнө басым жасашат. Бул көз карашты тутунгандар социалдаштыруу процесси адамдын коомго адаптацияланышы, адам коомдогу маданиятка ылайык калыптанат жана бул процессте адам пассивдүү, коом активдүү болот, маданиятка жараша инсандын калыптанышы ишке ашат деп эсептешкен. Бул топтогу окумуштууларга Э. Дюркгейм, Т. Парсонс, Д.ж.Х. Баллантайн, Э.Мак Нейл ж.б. кирет.

2.Субъект-субъект көз караштагылар адам социалдаштыруу процессине активдүү түрдө аралашып (катышып), анда адам коомго адаптациялануу менен гана чектелбестен, өзү дуушар болгон турмуштук кырдаалдарды жана өзүн өзгөртүүгө далалаттанат (өз активдүүлүгү менен турмуш кырдаалдарына жана өзүнө таасир этип, турмушту жана өзүн өзгөртө алат) деп эсептешкен. Бул көз караштагылар: У.И. Томас, Ф. Знанецкий, Ч.Х. Кули, Дж. Мид ж.б.

Социалдаштыруу **көп өнүтүү феномен** жана **динамикалуу коомдук процесс** катары такай өзгөрүүдө, өнүгүүдө болгондуктан, жогоруда аталган ар бир теориялык көз караш социалдаштыруунун бир өнүтүнө басым жасайт жана аны терең чечмелеп түшүндүргөн.

Социалдаштыруунун формалары да окумуштуулар тарабынан ар түрдүүчө түшүндүрүлгөн, анын негизги формалары катары **интериоризация** жана **адаптация** процесстери эсептелинет жана алар социалдаштыруунун социо-психологиялык механизмдери да болуп саналат.

Интериоризация (лат.-ички үйрөнүү) - тышкы социалдык чөйрөдөгү маданий жана рухий байлыктарды инсандын ички дүйнөсүнө айландыруу процесси. Б.а., адамзат коомундагы бүт маданий-рухий

9

10

11

жетишкендиктердин жеке адам тарабынан өздөштүрүшүнүн натыйжасында сырттагы (социалдык чөйрөдөгү) нерселердин (идеялардын, стереотиптердин, ырым-жырымдардын, билимдердин, түшүнүктөрдүн ж.б) адамдын психикасына, жан дүйнөсүнө айлануу механизми¹².

Социалдаштыруу процесси социалдык **адаптация** түшүнүгү менен тыгыз байланышта. Анткени инсан менен социалдык чөйрөнүн карым-катышы, инсандын социалдык чөйрөгө адаптациялануу маселесин пайда кылат. Адаптация тирүү организмдин муктаждыгы менен жашаган чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүнүн өз ара таасир этүүлөрүнөн пайда болуучу процесс. Адаптация тирүү организмдердин жашаган чөйрө таасирлерине жараша өз функцияларын, жүрүм-турум формаларын өзгөртүшү. Анткени, жашоо шарттын өзгөрүшү тирүү организмдерге болгон талапты өзгөртүп тургандыктан, өзгөргөн шартка адам такай ыңгайланышуусу зарылдык болуп саналат¹³.

Социалдык адаптация инсан менен социалдык чөйрөнүн карым-катышынын натыйжасында социалдык чөйрө талаптарына инсандын ыңгайлашуусу. Инсандын социалдык адаптацияланышынын натыйжасында анын коомдогу жүрүм-турумунун тутуму өзгөрүүгө учурайт. Социалдык адаптацияланууда инсан өз жүрүм-турумун коомдук жүрүм-турумдун эрежелеринин системасына ыңгайлаштырат. Ошондон социалдык адаптация инсандын муктаждыктары, керектөөлөрү менен социалдык чөйрөнүн талаптарынын эки тараптуу дал келишине жетишүү процесси жана анын натыйжасы болуп саналат. Социалдаштыруу процессинде биргелешкен ишмердиктин жана баарлашуунун натыйжасында ар түрдүү психологиялык жаңы жаралуулар пайда болот¹⁴.

А.В.Мудриктин пикири боюнча, социалдашуу, интериоризация жана адаптация өз ара байланыштагы процесстер болуп адаптация социалдашуунун ийгиликтүү болушунун шарты болуп саналат.

Орус илиминде ХХ кылымдын 60–жылдарынан тартып инсанды социалдаштыруу маселелерин изилдөөгө болгон кызыгуу күчөгөн. Совет мезгилинде алгачкы болуп Б.Д.Парыгин **социалдашуу** түшүнүгүн теориялык аспектиде талдоого алган¹⁵. Андан тышкары инсандын социалдашуусу И.С.Кон, В.Г.Ананьев, Е.С.Кузьмин Г.М.Андреева, М.И.Руткевич, А.Н.Леонтьев, Э.А.Дембровский, В.А.Сухомлинский ж.б. тарабынан изилденген. Бирок, Е.М.Дубовскаянын пикири боюнча, азыркы күнгө чейин социалдашуу маселесине байланыштуу түшүнүктөрдүн маани-маңызын жана мазмунун аныктоодо окумуштуулардын арасында ар түрдүү пикирлер бар экендиги адабияттарда баса белгиленип жүрөт¹⁶.

12

13

14

15

16

Социалдаштыруунун мазмуну, стадиялары жана механизмдери тарыхый мүнөзгө ээ болуп, коомдун социалдык-экономикалык түзүлүшүнө жараша өзгөрүп туруучу касиети бар.

Азыркы кезде социалдаштыруу татаал процесс катары, анын түрлөрү жана формалары көп. Алсак, толук, толук эмес (жарым-жартылай - частичная социализация) жана конкреттүү бөлүктөгү, актуалдуу жана актуалдуу эмес ж.б. түрлөргө, өчүп бараткан жана өнүгүп жаткан формаларга ж.б. ээ¹⁷.

Социалдаштыруу термини менен бирге эле өз ара тыгыз байланышта болгон ресоциалдаштыруу жана десоциалдаштыруу терминдери колдонулат.

Г.М.Андреева, И.С.Кон ж.б. социалдаштыруунун түзүмү үч негизги элементтен турарын белгилешкен:

1) стихиялуу (ниеттелбеген) түрдө - мында социалдык чөйрөнүн адамдарга таасиринен ишке ашат (М: кесиби, жашоо шарты ж.б.);

2) максаттуу түрдө уюштуруу (М: социалдык институттар, ата-эне, мугалим, тренер ж.б. таасири) аркылуу - мында социалдык тажрыйбаларды берүү жана өздөштүрүү атайын түзүлгөн шарттарда жүрөт;

3) индивиддин өзүнүн активдүүлүгү - социалдык тажрыйбаларды инсандын өзү активдүү түрдө өздөштүрөт¹⁸.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап, биз социалдаштырууну “индивиддин социалдык чөйрөгө кирүү процесси”, “ага социалдык таасирлердин сиңирилиши”, “индивидди социалдык мамилелер системасына кошуу” ж.б.у.с. катары түшүнөбүз.

Социалдашууну терең жана ар тараптуу мүнөздөө үчүн анын механизмдерине жана этаптарына токтолобуз.

Социалдашуунун механизмдери дегенде социалдашууну кыймылга келтирүүчү күчтөрдү жана анын ишке ашуу жолдорун билдирет.

Коомдук мамиленин инсанга тийгизген таасирин, социалдашуунун механизмдерин алгач түшүндүргөн окумуштуу Г.Тард болгон. Ал коом менен адамдын карым-катышынын, коомдо адамдардын жашоосунун табиятын түшүндүрүүдө, өзүнүн **тууроо теориясын** негиздеген¹⁹.

Инсандын социалдаштыруунун эң негизги шарты болуп **коомдук мамилелер** саналат. Коомдук мамилелерге жараша инсандын өзгөчөлүктөрү калыптанат. Диалектикалык материализм агымындагы окумуштуулар коом менен адамдын өз ара карым-катышын, таасир этүүлөрүн түшүндүрүүдө диалектикага негизденишет²⁰.

Коом инсандын социалдашуусуна эки түрдүү: **түздөн-түз** жана **кыйыр** түрдө таасирин тийгизет. Коомдун инсандын социалдашуусуна түздөн-түз таасирлери: массалык маалымат каражаттары; көркөм өнөрдүн чыгармалары (адабият, кино, театр); адамдардын жүрүм-турумунун үлгүсү ж.б. аркылуу жүрөт. Ушундай таасирлердин натыйжасында адам тарабынан

17

18

19

20

коомдук мамилелерди (коомдогу милдеттер, адамдардын өз ара мамилелеринин эрежелери, жашоодогу адептүүлүктүн, атуулдуктун, мекенчилдиктин ж.б. принциптери ж.б.) аңдап билүүсү жана өздөштүрүшү аркылуу коомдук мамилеге ээ болот (коомдо жашоо тартибин, нормаларын, эрежелерин үйрөнөт, коомдук мамилелерди (өзүндө) алып жүрүүчүгө айланат).

Коомдун инсанга **кыйыр түрдө** таасири аны курчап турган социалдык чөйрө (бала бакчадагы, мектептеги, атайын жана жогорку окуу жайлардагы теңтуштар, бала үчүн кадыр-барктуу болгон адамдар: тууган-уругу, жакын тааныштар, айылы, кошуналары, достору ж.б.) аркылуу жүрөт.

Коом жаңыдан өсүп келе жаткан муунга коомдо калыптанган социалдык нормаларды жана идеалдарды сунуштайт. Балдар аларды өздөштүрүү аркылуу коомдун толук кандуу мүчөсү болууга жетишет.

Инсандын социалдашуусун ишке ашырууда социалдык **үлгүлөрдүн, идеалдардын** ролу чоң. Ар бир социум жаш муундарга тарбия берүү максатында өзүнүн коомдук **үлгүлөрүн, идеалдарын** жаратат (ойлоп табат) жана аларды элге сунуштайт, таңуулайт²¹.

Социалдашуунун механизмдери **салтка айланган** жана **институттук** механизмдер болуп экиге бөлүнөт.

1. Социалдашуунун салтка айланган механизмдери: үй-бүлөдө бири-бирин тууроо, бөтөн адамдын жүрүм-турумун өзүнө алуу ж.б.

2. Социалдашуунун институттук механизмдери: мектеп, коомдук уюмдар, өндүрүш, аскер топтору, диний уюмдар, массалык маалымат каражаттары ж.б. тарабынан адамга таңууланган жүрүм-турумдар²².

Жогоруда айтылгандардан сырткары социалдашуу механизмине инсандар аралык мамиледен келип чыгуучу механизмдер **эмпатия, идентиттүүлүк белгилердин** таасири да кирет.

Социалдаштырууну мүнөздөөчү дагы бир өңүт - социалдаштыруунун мезгилдерге, курактык баскычтарга жараша өзгөчөлүктөргө ээ болушу эсептелет.

Социалдашуунун этаптары окумуштуулар тарабынан ар түрдүүчө түшүндүрүлөт. З.Фрейд социалдашууну балалык куракта гана жүрөт деп эсептесе²³, андан айырмаланып, Э.Эриксон жана башка бир катар окумуштуулар социалдашуу балалык мезгилде токтоп калбайт, социалдашуу өмүр бою уланып, адамдын жүрүм-турумун жашоодо калыптанган социалдык установкалары башкарат деген жыйынтыкка келишкен²⁴. Г.М.Андреева социалдашуунун стадияларын үчкө бөлүштүргөн: эмгекке чейинки, эмгектик, эмгектен кийинки баскычтар²⁵.

21

22

23

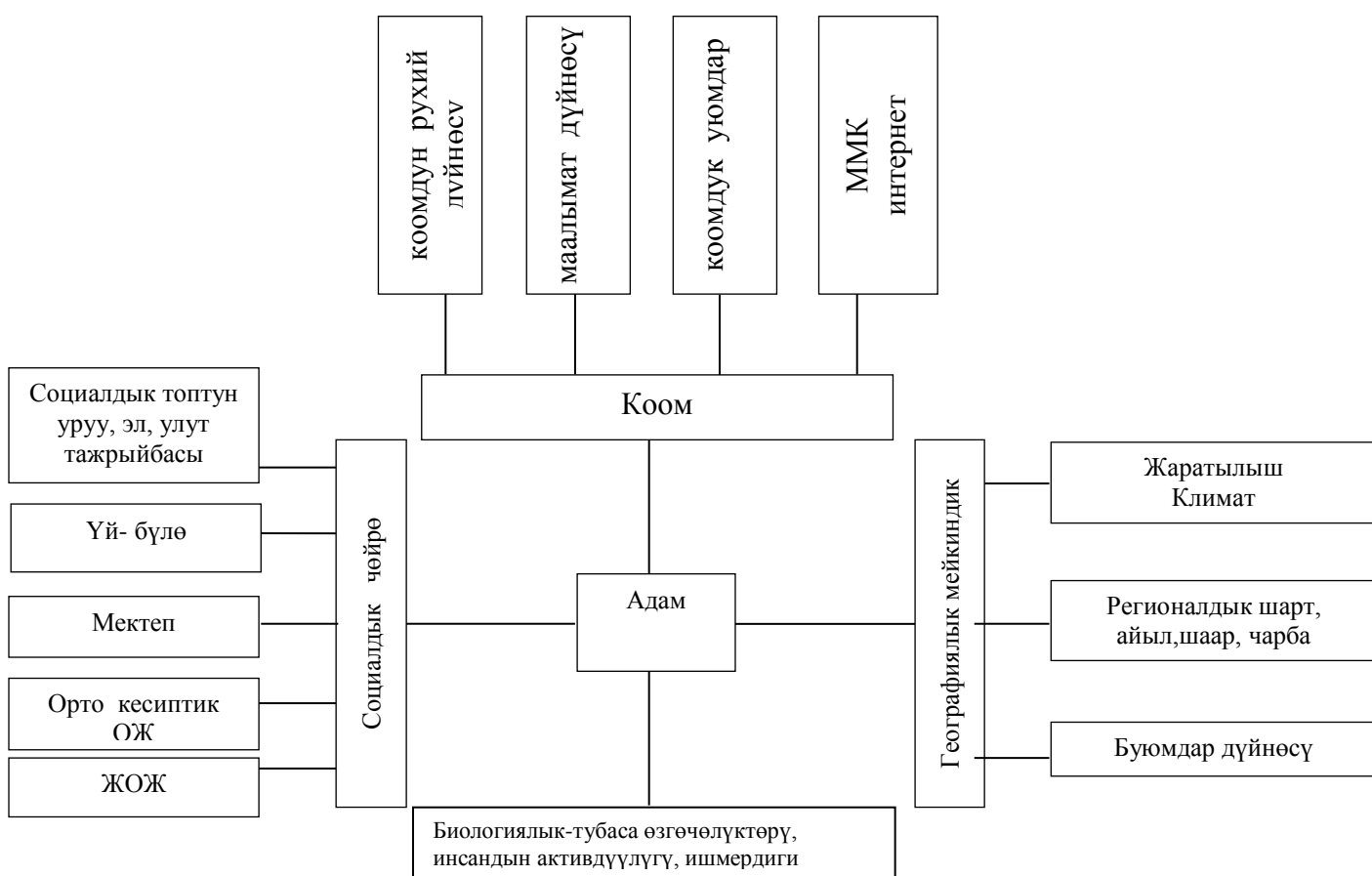
24

25

Инсандын социалдашуусу көптөгөн факторлордун, шарттардын негизинде ишке ашчу татаал процесс болгондуктан, ал элестүү түрдө 1-сүрөттө берилди.

А.В.Мудриктин пикири боюнча, факторлор адамдын социалдаштырууда чөйрө таасиринин кеңдигине (масштабына), таасир этишинин активдүүлүгүнө жана түз же кыйыр таасир этип жаткандыгына карата: **мегафакторлор** (космос, планета, цивилизация, тарыхый мезгил, жаратылыш) **макрофакторлор** (мамлекеттик түзүлүш, коомдук мамиле, этномаданий шарттар, өлкө), **мезофакторлор** (аймактык шарттар, субмаданияттар) жана **микрофакторлор** (үй-бүлө, кошуналар, тентуштар, билим берүү мекемелери, коомдук уюмдар) болуп бөлүнөт²⁶.

Кыргыз илиминде инсан жана аны социалдаштыруу маселелерин изилдөө салты каралып, андай салттын алгач философия илиминде ХХ кылымдын 60-жылдарында көрүнүктүү философ А.Табалдиевдин социологиялык изилдөөлөрүндө башталган. Кыргыз социологдору акыркы

1-сүрөт. Инсанды социалдаштырууга таасир этүүчү шарттар, факторлор

жылдарда гана инсанды социалдаштыруу маселелерине кайрылып, бир нече диссертациялык изилдөөлөр аткарылгандыгы белгиленип, социологиялык өңүттөн алгач А.Б. Алдашева базар мамиле шартындагы социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн социологиялык өңүттөн илимий

талдоого алып, шаардык аялдардын баалуулуктарын (дөөлөттөрүн) жана баалуулуктардын (дөөлөттөрдүн) багыттарынын, социалдык установкаларынын динамикасын талдап, аялдардын баалуулуктарынын трансформацияланганын белгилеген²⁷, ал эми Б.Дж.Мотукеевдин докторлук диссертациясында инсанды социалдаштыруунун бир элементи катары адамдын дене боюн өнүктүрүүнү карап, дене тарбияга жана спорттук оюндарга жаш муундарды (окуучуларды) социалдаштыруу маселелерин изилдөөгө алып, дене тарбия жана спорттук ишмердүүлүк инсанды социалдаштырууда эң негизги фактор катары ачып көрсөтүп, дене тарбия жана спорт менен машыгууну активдештирүүнү жогорулатуунун автордук концепциясы иштелип чыккан²⁸.

Кыргыз илиминде жаш муундарды социалдаштыруунун изилденишин талдоого алууда К.Исаевдин²⁹ философиялык жана социологиялык изилдөөлөрү терең изилденип, анын илимий идеялары, көз караштары бирдиктүү системаны түзүп тургандыгы жана концепциялык белгилерге (элементтерге) ээ экендиги аныкталып, ал идеялар, көз караштар “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясы катары каралган. Ошондой эле биринчи параграфта инсанды социалдаштыруунун багыттары, этаптары жана инкультурация, маданий трансмиссия процесстеринин социалдаштырууну ишке ашыруудагы ролу ачыкталган.

Биринчи главанын **“Маданият аркылуу инсанды социалдаштыруунун методологиясы”** деп аталган экинчи параграфы, экинчи милдетти чечүүгө багытталып, инсан жана аны социалдаштыруу маселелерин изилдөөнүн методологиялык жагы терең талдоого алынып, изилдөө методдору мүнөздөлгөн.

Социологиялык изилдөө өз ара байланыштагы бир максатты көздөгөн логикалык жактан ырааттуу жүргүзүлгөн усулдук жана уюштуруу-технологиялык процедураларынын системасы болуп, белгилүү методологияга негизденет.

Көрүнүктүү орус философу, методолог Г.М.Андреева «методология» термининин 3 мааниде колдонулушун белгилеген:

1. Жалпы методология - изилдөөчү тутунган таанып билүүнүн жалпы философиялык өнүтү. М: марксистик диалектикалык жана тарыхый материализмдик идеяларга негизденүү.

2. Атайын методология - илимдин бир тармагында колдонулуучу методологиялык принциптердин жыйындысы. Мында жалпы методологиянын философиялык принциптери конкреттүү илимдерде пайдаланылат. М: Ишмердүүлүк же чагылуу принциби.

3. Методология - изилдөө жүргүзүүчү ыкмалардын жыйындысы. Социологияда байкоо, эксперимент, интервью жана башка ыкмалардын колдонулушу³⁰.

27

28

29

30

Методология (ыкмалар) жалпы жана конкреттик болуп бөлүнөт. Жалпы методология болуп азыркы илимий теориялык ой-жүгүртүүдө материалисттик диалектика эсептелинет. Конкреттик илимий методологияга социологиялык изилдөөдө колдонулуучу негизги методдор кирет.

Социологиялык изилдөөлөрдүн методдору (ыкмалары) - маалыматтарды жыйноонун методдору жана аларды талдоонун методдору болуп бөлүнөт. Биринчисинин ичине сурамжылоонун ар түрдүү формалары (массалык сурамжылоо, интервью алуу, эксперттик сурамжылоо ж.у.с.), байкоо жүргүзүү, документтерди изилдөө ж.б. кирет. Материалдарды талдоонун методдорунун ичине статистикалык топтоштурууну колдонуу, шкалалаштыруу, индекстештирүү, окуп үйрөнүүчү белгилердин ортосундагы сандык көз карандылыктарды табуулар ж.б. кирет.

Азыркы учурда социологиялык изилдөөлөр теориялык жана методологиялык негиздери боюнча үч багытта жүргүзүлөт.

1. Психоаналитикалык. Психоаналитикалык багыт З.Фрейддин, анын окуучулары жана илимий жолун улантуучулары (Р.Бенедикт, Л.Фойер, Л.Шелефф, Э.Эриксон³¹ ж.б. неофрейдизм багыт³²). Алсак, жаштардын каршы чыгууларына тубаса агрессивдүүлүк негизги себеп болуп саналат.

Э.Эриксон социалдаштырууну адамдын кризиске жооп бериши катары карап, индивид өнүгүүнүн ар бир баскычында коомдун максаттуу түрдө таасирине дуушарланарын³³, анда социалдык-психологиялык жетилгендигинин кандайдыр бир тиби, Р.Бенедикт айткандай ар бир коомдо «социалдык мүнөз» калыптанарын көрсөткөн³⁴.

2. Структуралык-функционалдык (түзүлүштүк-кызматтык).

Структуралык-функционалдык талдоонун классиктеринен (Э.Дюркгейм³⁵, Р.Мертон³⁶, Т.Парсонс³⁷ ж.б.) жаштар тобун индивиддер аркылуу толтурулуучу позициялардын системасы катарында караган. Бул болсо, аларга айрым социалдык статусту жана кандайдыр бир социалдык ролду аткарышын шарттайт жана белгилейт.

Структуралык түзүлүштүк жана структуралык-функционалдык мамиле принцибинде коомдо туруктуулукту сактоого багытталаат.

3. Культурологиялык (маданияттык) бул багытта изилдөө жүргүзгөн окумуштууларга социалдык кубулуштарды адамзат маданиятынын феноменологиясында кароо мүнөздүү. Бул багытка негиз салуучулар (А.Шюц, П.Бергер, Т.Лукман³⁸ ж.б.) жаштардын дүйнөсүн нукура адамдардын бытиесинде, реалдуу аракеттеги жаш кишилердин аракеттеринен ачык-айкын көрүнүшүн, тутунган идеялары, жүрүм-турумдун максаттары жана мотивдерине айкалыштыруу менен ой жүгүртүүгө

31
32
33
34
35
36
37
38

аракеттенишет. Бул жерде маданият түшүнүгүнүн өзү бир нече мааниде – социалдык нормаларды өздөштүрүүнүн даражасы катарында, адамзатта жыйналган руханий байлыктын суммасы катарында жана адамдардын ишмердүүлүгүнүн жолдору, натыйжасы катарында колдонулган³⁹.

Биздин диссертациялык изилдөө маданияттык багытта аткарылды. Анткени, коомдун адамга таасир этиши маданият аркылуу ишке ашкандыктан, социология илиминде маданиятты изилдөөгө чоң маани берилген. Алгач жалпы социологиянын алкагында маданият изилдөөгө алынып келинсе, кийинчерээк маданияттын коомдогу ролунун өсүшүнөн улам социология илиминде «Маданият социологиясы» деп аталган илимий тармак өз алдынча өнүгө баштаган.

Биздин изилдөөдөгү негизги түшүнүктөрдүн бири – маданият болгондуктан, анын мазмунуна, түзүмүнө, кызматына, түрлөрүнө ж.б. кеңири түрдө мүнөздөө улуттук маданиятагы инсанды социалдаштырууну изилдөөнүн методологиясы аныкталды.

Биздин диссертациялык ишибизде К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү концепциясы” методологиялык негиз катары алынды.

Аталган концепциянын өзөгүн кыргыздардын дүйнө түшүнүүсүн, дүйнө кабылдоосун, жалпы эле улуттук менталитетинин өзгөчөлүктөрүн таанып-билүү аркылуу улуттун өнүгүшүнүн келечек багыттарын, жолдорун жана мазмунун аныктоо маселелери түзөт жана “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясы гуманитардык илимдерди изилдөөдө теориялык-методологиялык негиз катары кызмат кылат.

Концепцияда кыргыз таануунун жана улутту өнүктүрүүнүн максаты кыргыз элинин өтмүшү менен азыркысын жана келечек өнүгүшүн байланышта кароо аркылуу улуттун келечекте заман талабына ылайык өнүгүшүн ишке ашырууга жетишүү болуп саналат. Концепция кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу маселелерин изилдөөдө методологиялык негиз катары кызмат кылды жана изилдөөнүн принциптерин аныктоого мүмкүндүк берди.

Илимий адабияттарды талдоо жана “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү концепциясы” кыргыз элинин улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштырууну төмөнкүдөй принциптерин аныктоого негиз болду:

1. Изилдөөгө алынган материалдарды (чыгарма, тармак ж.б.) тарыхый принциптен жана синергетикалык (толуктук, бүтүндүк катары) өңүттөн талдоого алуу.

2. Эмпирикалык изилдөөдө кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салттарын бүгүнкү күндө натыйжалуу пайдалануу принцибин өзөк катары алуу.

3. Изилдөөдө улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салттары кыргыз элин сактоого жана өнүктүрүүгө алып келүү принцибинен каралышы.

4. Изилдөөдө негизги метод жана принцип катары теориялык жалпылаштыруунун жана аралаш (сандык жана сапаттык методдордун колдонулушу).

Жыйынтыктап айтканда, инсанды социалдаштырууга тиешелүү социологиялык изилдөөлөрдөн алынган теориялык-методологиялык көз караштар жана К.Исаевдин аталган концепциясынын негизинде эмпирикалык изилдөө **неоконсерватизмдик** мамиледе (**подходунда**) аткарылып, кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу процессинин улуттук өзгөчөлүктөрүн (мазмунун, факторлорун, механизмдерин ж.б.) изилдөөдө методологиялык негиз болуп кызмат кылды.

“Кыргызстанда инсанды социалдаштыруудагы институттардын ролу” аттуу экинчи глава эки параграфтан туруп, үчүнчү, төртүнчү милдеттерди чечүүгө багытталган. **“Инсанды социалдаштырууда институттардын тийгизген таасири”** аттуу биринчи параграфта коом өз талаптарына жооп бере турган социалдык институттарсыз өнүгө албастыгы, социалдык институттар коомдогу социалдык талаптарды жана милдеттерди аткаруу үчүн пайда болот жана белгилүү кызматтарды аткарышы баса белгиленип, анын түрлөрү мүнөздөлгөн.

Г.Спенсер биринчилерден болуп коомду институтташтыруунун ролун ачыктап, социалдык институттарсыз социологиялык ой жүгүртүү мүмкүн эместигин аныктаган. Ал институттарды үч түргө бөлгөн: 1) тукум улоочу (нике жана үй-бүлө); 2) бөлүштүрүү (экономикалык); 3) жөнгө салуучу (саясий, диний ж.б.)⁴⁰.

А.А.Радугин жана К.А.Радугин институттарды алты топко бөлүшкөн: 1. социалдык-экономикалык институттар; 2. саясий институттар; 3. социомаданий жана тарбия берүүчү институттар; 4. нормативдик-багыт берүүчү институттар; 5. нормативдик-санкциалык институттар; 6. церемониялык-символдук институттар⁴¹.

А.П.Лимаренко социалдык институттарды аткарган функцияларына жараша төмөнкүчө бөлүп чыккан: 1. экономикалык институттар (банктер, биржалар, корпорациялар, кызмат көрсөтүү ишканалары ж.б.); 2. саясий институттар (мамлекет борбордук жана жергиликтүү бийлик органдары менен, партиялар, коомдук уюмдар, фонддор ж.б.); 3. тарбия берүү жана маданият институттары (мектеп, үй-бүлө, театр, диний ж.б.); 4. социалдык институттар (социалдык камсыздоо, ар кандай өз алдынча уюмдар)⁴².

Социалдаштыруунун институттары - инсанды коомдук нормаларга жана дөөлөттөргө жеткирген коомдук уюмдарды, мекемелерди, адамдарды ж.б. жана социалдык тажрыйбаларды адамга жеткирип берүүчү адамдар тобун айтабыз. Мындан да кененирээк карасак, социалдаштыруунун институттарын – социалдаштыруу процессине таасир этүүчү жана аны багыттоочу мекемелер, уюмдар, коллективдер, адамдар тобу ж.б. түзөт.

40

41

42

Социалдаштыруу институттарына үй-бүлө, бала бакча, мектеп, кесиптик орто жана жогорку окуу жайлар, айыл өкмөтү, айрым мамлекеттик мекемелер жана уюмдар, коомдук уюмдар, массалык маалымат каражаттары, адамдар тобу, адам ж.б. кирет. Алардын ар бири түзүмдүк жана мазмундук жагынан өзүнүн топтук, улуттук өзгөчөлүктөрүнө ээ⁴³.

Маданият инсанды социалдаштырууга өзгөчө күчтүү жана ар тараптуу таасир этүүчү социалдык институт. Ошондон маданият аркылуу инсанды социалдаштыруу маселелери философияда, социологияда, антропологияда, психологияда, маданият таануу илиминде, педагогикада ж.б. изилденген.

Социалдаштыруу процесси баланын өз элинин маданиятына кириши менен тыгыз байланышта болгондуктан, бул процесс маданий антропологияда М.Херсковиц сунуштаган **“инкультурация”** процессинде индивид өзү кирген маданиятка тиешелүү болгон дүйнө түшүнүүгө жана жүрүм-турумдарга ээ болот; бөтөн маданияттардын өкүлдөрүнөн айырмалап туруучу дүйнө түшүнүшү жана жүрүм-туруму аркылуу өз тобунун маданиятына мүнөздүү болгон когнитивдик, эмоциялык жана жүрүм-турумдук өзгөчөлүктөрү калыптанат⁴⁴.

Инсандын социалдашуусунда маданияттын ролун ачып көрсөтүү үчүн кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу салттарына токтолдук.

Улуттук маданияттагы социалдаштыруу салттары дегенде кыргыз элинин улуттук мүнөзүндөгү, психологиясындагы жана менталитетиндеги өзгөчөлүктөрдү жаш муундарда калыптандырууну ишке ашыруучу элдин балага жасаган мамилесиндеги, тарбия салтындагы (каражаттар, усулдар, ыкмалар), муундар ортосундагы карым-катыш адатындагы, социалдык мамиле салтындагы, коллективдик жана социалдык түшүнүктөрдөгү ж.б. мазмундук өзгөчөлүктөрүн түшүнөбүз⁴⁵.

Инсандын социалдашуу процессинин ишке ашуусунда **үй-бүлөнүн** ролу өзгөчө. Ошондуктан улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу процессинин мазмунун терең жана ар тараптуу ачып көрсөтүү үчүн, социалдаштырууну инсандын өнүгүшүн, калыптанышын жана тарбияланышын өз ичине камтыган процесс катары кең мааниде кароо туура болот.

Экинчи главанын биринчи параграфынын **“Кыргыз үй-бүлөсү инсанды социалдаштыруунун эң негизги институту”** деп аталган бөлүгүндө кыргыз элинин үй-бүлөсүнүн өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө байланыштуу аткарылган тарыхый, этнологиялык, философиялык, социологиялык ж.б. изилдөөлөрдө кыргыздардын тарбия салты жана социалдаштыруу маселелеринин айрым өңүттөрү ачып берилген.

Үй-бүлөдө социалдаштыруу жүргөн мезгилде социалдаштыруунун агенттери ата-эне, бир туугандар, чоң ата-чоң эне, жакын туугандар, кошуналар ж.б. болуп саналат.

43

44

45

Биз кыргыз элинин үй-бүлө институтундагы өзгөрүүлөрдү аныктоо максатында атайын ОшМУнун, Ж.Баласагын атындагы КУУнун, И.Арабаев атындагы КМУнун студенттери арасында сурамжылоо жүргүздүк. Сурама респонденттердин улуттук маданиятыбыздагы тарбия салттарынын бүгүнкү күндөгү таасирин билишин жана ага жасаган мамилесин, жаш муундардын социалдашуусунун ишке ашуусунун өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө көмөк бере турган тиешелүү суроолорду камтыган. Бул изилдөө массалык сурамжылоо усулу аркылуу өткөрүлүп, анкеталык сурамжылоого 469 респондент катышты. Анын жүрүшүндө жыйналган сурамалар жараксыздары текшерилгенден кийин 412 сурама жарактуу деп аныкталган. Алар 17-23 жаштагы студенттер болуп, эркектер - 116, кыздар (аял) – 296 түзгөн. Изилдөөдө тандап алуу В.И. Паниоттонун 5%дык ката мүмкүн болгон репрезентативдүүлүк таблицасынын негизинде ишке ашырылган.

Анкетанын суроолорунан алынган натыйжалар төмөнкү таблицادا чагылдырылды (караңыз: таб.2.1).

Таблица 2.1. –Анкетанын суроолору

№	Суроолор	ооба		жок	
		саны	%	саны	%
1	1. Өзүндөн кичүү бир туугандарыңды тарбиялоого катышасыңбы?	363	88,1	49	11,9
2.	4. Ата – энеңдин тарбия берүү усулдары, ыкмалары Сага жагабы?	306	74,27	106	25,72
3.	5.Тарбия берүүдө ата-энең Сага орой мамиле жасап (келтектеп) тарбиялаган учур болгонбу?	251	60,92	161	39,07
4.	6.Сени, ата-энең той-тамашаларга ж.б. жактарга ээрчитип барганбы?	405	98,3	7	1,7
5.	7.Сени тарбиялоого Ата-энеңден башка адамдар да катышканбы?	292	70,87	120	29,12
6.	11.Ата - энеңдин тарбиялоо усулдарын, ыкмаларын өзүңдүн балдарыңды тарбиялоодо колдоносунбу?	263	63,83	149	36,16
7.	12.Ата-энем үй-бүлөдө жетишээрлик тарбия берген деп эсептейсиңби?	214	51,94	198	48,05

Анкеталык сурамжылоо аркылуу жүргүзүлгөн изилдөөлөр төмөнкүдөй жыйынтыктарды берди:

- Кыргыз улуттук маданиятында инсанды социалдаштырууда ата-энелер үй-бүлөдө жагымдуу маанай жаратып, түшүндүрүү, айтып берүү, насаат айтуу усулдары кеңири колдонулат.

- Үй-бүлөдө ата-энелер балдарга тарбия берүүдө үй иштерин аткарууну үйрөтүү аркылуу балага турмуш-тиричиликке керектүү болгон бүт билимдерди, көндүмдөрдү, тажрыйбаларды, социалдык нормаларды, жүрүм-турум эрежелерди, элдин жашоо образын, адаттарын үйрөтүүнү ишке ашырып, аларды өз алдынча турмушта жашап кетүүгө даярдагандыгы, анын бир элементи болуп кесиптик билим берүү эсептелинери белгилүү болду.

• Кыргыз үй-бүлөсүндө бала тарбиялоодогу өзгөчөлүктөрдү: балага мамиле жасоо жана тарбия берүү ыкмаларын, балдардын үй-бүлө тарбиясынан эмне күтөрүн жана үй-бүлөдө кандай тарбия бериле тургандыгын, балага турмушка керектүү болгон бүт нерселерди (үй иштерин аткаруу, адеп эрежелерин сактоо ж.б.) өтө эрте жашынан үйрөтүп барары ж.б. аныкталды.

Экинчи главанын **“Социо-маданий институттардын инсандын калыптанышындагы ролу”** деп аталган экинчи параграфы бешинчи, алтынчы милдеттерди чечүүгө багытталган.

Аталган параграфта инсанды социалдаштыруунун кыргыз улуттук маданиятындагы институттары, агенттери каралып, инсанды социалдаштыруунун улуттук өзгөчөлүктөрү ачып көрсөтүлгөн.

Кыргыз элинин маданиятына мүнөздүү социалдык институттар катары **кыргызчылык, тууганчылык, Ысык-Көлдүк акелер** ж.б. феномендеринин жаш муундарды социалдаштыруучу кызматтары С.Московичи негиздеген **социалдык түшүнүк**⁴⁶ теориясына негизинде ачып көрсөтүлүп, аталган социалдык институттар азыркы учурда да инсанды социалдаштыруу процессине активдүү түрдө катышары жана социалдаштыруунун улуттук өзгөчөлүктөрүнүн көрсөткүчү болуп саналары ачып берилген.

Кыргызчылык, тууганчылык феномендеринин жана **Ысык-Көлдүк акелердин** социалдаштыруучулук кызматын ачып көрсөтүүдө, ндик.

С. Москвичинин концепциясында ар бир элде коомдук нерселер социалдык түшүнүк катары жашайт жана андай түшүнүктөр дөөлөттөр катары адамдардын жүрүм-турумун багыттайт, жөнгө салат⁴⁷.

Кыргызчылык – элибиздин тарыхый өнүгүүсүндө калыптанган социалдык жана рухий-адептик феномен катары өз ичине улуттук аң сезимди жана өзүн-өзү аңдап билүүнү, ошондой эле уруучулуктун, тууганчылыктын негизинде калыптанган адептик нормаларды, жүрүм-турум стереотиптерин (элди, жерди сүйүү, боорукердик, меймандостук, эмгекчилдик, жакын туугандарына колдоо көрсөтүү жана жардам берүү ж.б.у.с.) жана эрежелерин камтыган татаал түшүнүк болуп саналат⁴⁸.

Кыргызчылыктын, **тууганчылыктын** кыргыздардын турмушундагы орду, аткарган кызматы (тарбиялык, психологиялык, социалдык, маданий, экономикалык, саясий ж.б.) ж.б. талданып, кыргызчылык элибизге гана тиешелүү болгон социалдык жана рухий өзгөчөлүк, кыргыз элинин тарыхый өнүгүүсүндө уруучулук, көчмөндүк турмуш ж.б. тарыхый шарттар жараткан, элдин адептик нормаларын, жүрүм-турум эрежелерин жөнгө салып туруучу, кыргыз элинин бүт тарыхый өнүгүүсүндө жаралган жана тарыхый шартка жараша өзгөрүүлөргө учурап туруучу социалдык-психологиялык кубулуш⁴⁹ экендиги ачып көрсөтүлгөн.

46

47

48

49

Кыргызчылыкка жана тууганчылыкка мазмундук талдоо жүргүзүү, анын төмөнкүдөй элементтерден турушун көрсөттү:

1. Улууну урматтоо (“Улууга урмат, кичүүгө ызат”) Улууну урматтоо салты кыргыз коомунда адамдардын өз ара мамилелешүүсүн жөнгө салуу менен бирге эле, тарыхтын оор учурларында элдин сакталып калышын жана өнүгүшүн камсыз кылган.

2. Адамды сыйлоо. Кыргызчылык дайыма адамга жардам берүүнү, аны сыйлоону көздөйт жана адамга карата өтө гумандуу мамиле жасоого негизделет. Кыргыз элинде адамды сыйлоо (Ата-энени, баланы ыйык тутуу, аялды бапестөө ж.б. салттар) өтө чоң дөөлөттөрдөн болуп, адамгерчилик түшүнүгүнүн мазмунун адамды сыйлоо түзөт.

3. Намысты бек сактоо. Көчмөн элдерде намыс түшүнүгү чоң мааниге ээ болуп, адамдардын бүт жүрүм-турум эрежелерин өзүндө бекем сактаган жана аны аткарууну талап кылган элдин баалуулугу, жашоо эрежеси болуп саналат. Намыс жеке адамдык, уруулук, элдик жана улуттук деңгээлдерге бөлүнөт.

4. Жаратылышка мамиле. Кыргыз элинин маданиятында жаратылыш менен гармонияда жашоо (жаратылыш менен бир болуу, анын байлыгын пайдалануу, сулуулугуна суктануу, аны коргоо жана аны бүлүндүрбөй пайдалануу ж.б.) чоң дөөлөт болгондуктан, кыргыздарда жаратылыш дүйнөсү кандай болсо, ошондой кабылдоо, аны өзгөртүүгө умтулбай, ошол бойдон сактоого аракет кылуу салты калыптанган.

5. Ата-бабалардын салтын улантуу. Кыргызчылык, тууганчылык жаш муундарга ата-бабалардын салтын, социалдык нормаларды жана жүрүм-турум эрежелерин жеткирип берүүчү каражат болуп саналган. Кыргызчылык кыргыздардын маданиятында, жашоо образында көчмөндүк духтун сакталышын, кайталангыс жашоо образын ж.б. жаралышына жана калыптанышына өбөлгө түзүп, шарттап турат⁵⁰.

Жогоруда айтылган кыргызчылыктын, тууганчылыктын элементтерин жаш муундарга үйрөтүү аркылуу аларды кыргыз элинин жашоо философиясынын, психологиясынын өзгөчөлүктөрүнө, жашоо образына жана адаттарына көнүктүрүүнү ишке ашырабыз жана бул аркылуу ааламдашуу шартында кыргыз элинин сакталышын камсыздай алабыз.

Кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун институттары жана агенттери жөнүндө сөз кылганда, эл ичинде өзгөчөлөнүп турган, жалпы журтка үлгү болгон **Ысык-Көлдүк акелерди** (Карга Аке, Мойт Аке, Сарт Аке, Тилекмат Аке, Садыр Аке, Карач Аке, Кыдыр Акелер)⁵¹ жаш муундарды инсан катары социалдаштыруунун өзгөчө социалдык институту катары карадык. Анткени Акелер тарбиясынын салты өзүнчө түгөнгүс кенч. Аларды бүгүнкү күндө жаш муундарды тарбиялоодо пайдалануу жаш муундарды улуттук нукта социалдашуусун ишке ашырат.

50

51

Ысык-Көлдүк акелер феноменин философиялык, социологиялык жана педагогикалык аспектерден изилдөөгө алуу зарыл болуп саналат. Диссертациянын чегинде бул феномен алгачкы жолу социологиялык өнүттө изилдөө далалаты жасалган.

Ушул параграфтын алкагында азыркы кездеги ММКларды социалдык институт катары карап, кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу институттары катары билим берүүнүн жана диндин ролуна атайын кеңири түрдө токтолдук.

Экинчи параграфтын **“Билим берүү системасы азыркы кездеги жаш муундарды социалдаштыруунун негизги социалдык институту”** деп аталган бөлүмүндө Кыргызстанда мурда жана Совет бийлиги орногондон кийинки мезгилдерде билим берүүнүн өнүгүшүнө обзор берилип, Совет бийлиги тушунда билим берүү системасы жолго коюлуп, социалдык институт катары **мектептин** инсанды социалдаштыруучулук ролу аябай өскөндүгү ачып берилди. Азыркы кезде Кыргыз Республикасында дүйнөлүк билим берүү системасы менен айкалышкан билим берүүнүн ар түрдүү формалары - **мамлекеттик, жеке менчик мектептердин, гимназиялардын, лицейлердин жана коллеждердин** саны өсүп жатканы көрсөтүлгөн.

2017-жылга карата билим берүү уюмдар боюнча статистикалык маалыматтарды төмөнкү таблицада беребиз. Таблица 2.2.

Жылдар	Мектепке чейинки билим берүү уюмдар	Жалпы билим берүү уюмдар	Мамлекеттик мектептер	Жеке менчик мектептер	Кечки мектептер	Окуучулардын саны (миң)	Гимназиялар	Лицейлер
2012/2013	819	2224	2136	65	23	1017,2		
2016/2017	1296	2241	2144	92	5	1176,8	134	67
Окуучулардын саны (миң)							152	36,7

Учурда Болон декларациясына кошулуунун натыйжасында Кыргызстанда **компетенттүүлүк мамиленин** негизинде билим берүү ишке ашып жатат.

Биз орто кесиптик окуу жайдын студенттеринин социалдашуусун изилдөө максатында анкета түздүк жана анын суроолоруна жооп алдык.

Сурамжылоого Бишкек музыкалык-педагогикалык коллежинин, ОшМУнун педагогикалык коллежинин, Ж.Баласагын атындагы КУУнун педагогикалык колледжинин, И.Арабаев атындагы КМУнун педагогикалык колледжинин бүтүрүүчү курстарынын студенттери жана окутуучулары катышты. Сурама респонденттердин улуттук тарбия салтынын таасирин билишин жана ага жасаган мамилесин, жаш муундардын социалдашуусунун жүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө көмөк бере турган тиешелүү суроолорду камтыган. Бул изилдөө сандык жана

сапаттык усулдарды айкалыштыруу менен, б.а. массалык (студенттер - 414) жана эксперттик (окутуучулар - 116) сурамжылоо аркылуу өткөрүлдү. Анын жүрүшүндө 530 сурама жыйналып, жараксыздары текшерилгенден кийин 518 сурама жарактуу деп аныкталган: анын - 402 студент жана 116 окутуучу болуп, анкеталык суроолорго жооп берген респонденттердин жалпы саны 518 изилденүүчү болду. Изилдөөдө тандап алуу В.И. Паниоттонун 5%дык ката мүмкүн болгон репрезентативдүүлүк таблицасынын негизинде ишке ашырылган

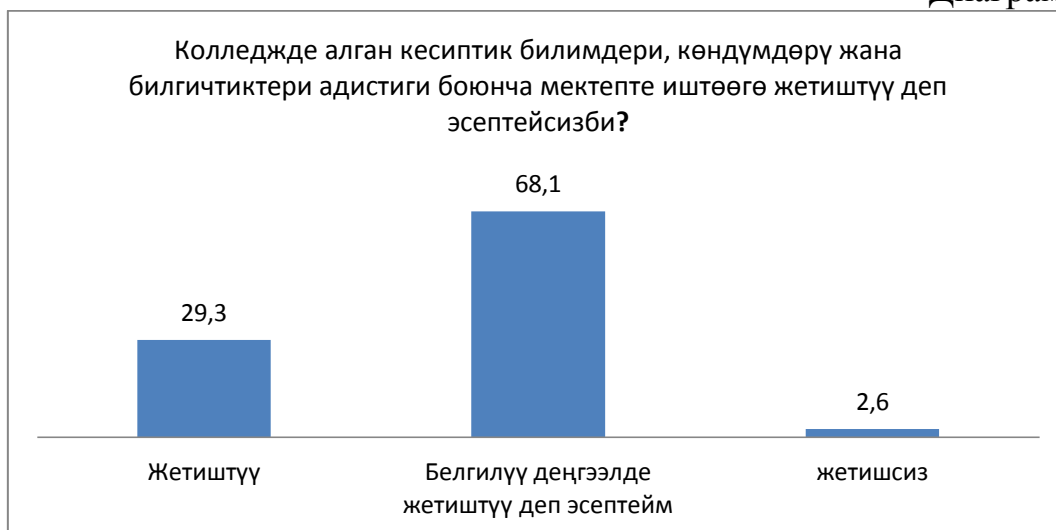
Анкеталык сурамжылоо төмөнкүдөй жыйынтыктарга негиз болду:

- азыркы учурда кесиптик билим алуу жаштарды социалдаштыруунун негизин түзөрүн, коллежде берилүүчү кесиптик алган билимине канаатаныша тургандыгы, студенттер өздөрү алган кесиптик билимдерге ыраазы экендиги жана ишке жайгашуу мүмкүнчүлүгү жогору экендиги аныкталды. Бирок студенттер менен окутуучулардын коллеждерди билим берүүнүн деңгээлине карата көз караштары айырмачылыктарга ээ экендиги (окутуучулардын 84,5% “жакшы” деп эсептесе, студенттерден 31,3% гана ошондой пикирде экендиги) белгилүү болду. Мындан коллеждерде кесиптик билим берүүнүн деңгээлин жогорулатуу багытында иш жүргүзүүнүн зарылдыгы аныкталды.

- кесиптик билим берүү жаш муундарды социалдаштыруудагы негизги фактор жана каражат экендигин, ал жаштарды инсан катары социалдаштыруунун жана турмушка даярдоонун жолу катары караларын көрсөттү.

Эксперттердин студенттердин алган кесиптик билимдери, көндүмдөрү жана билгичтиктеринин жетиштүүлүгү боюнча иликтөөнүн суроосуна жооптору төмөнкүдөй болду (караңыз: диагр.№1):

Диаграмма № 1

Окутуучулар бүтүрүүчүлөрдүн адистик даярдыгын толук түрдө «жетиштүү» деп 34 эксперт (29,3%) жана «белгилүү деңгээлде жетиштүү» 79 эксперт (68,1 %) окуган жаштардын кесиптик социалдашуусунун

жогорку денгээлин белгилешкен. Ал эми «жетишсиз» деген сын көз караштагылар болгону 3 эле кишини же 2,6% гана түзгөн.

Коллеждердин студенттеринен жана окутуучуларынан анкета методу аркылуу алынган материалдарды талдоо төмөнкүдөй жыйынтык ойлорго алып келет. Изилдөө көрсөткөндөй, студенттер коллежде кесипке даярдоо багытындагы билим берүүгө канаатанары жана өздөрү алган кесиптик даярдыктарга ыраазы экендиги, бирок студенттер менен окутуучулардын коллеждерди билим берүүнүн денгээлине карата көз караштары айырмачылыктарга ээ экендиги (окутуучулардын 84,5% “жакшы” деп эсептесе, студенттерден 31,3% гана ошондой пикирде экендиги) белгилүү болду. Мындан коллеждерде кесиптик билим берүүнүн денгээлин жогорулатуу багытында иш жүргүзүүнү зарылдыгы көрүнөт.

2018-жылы жүргүзүлгөн сурамжылоого Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин, Ош мамлекеттик университетинин, Баткен мамлекеттик университетинин жана Оштогу гуманитардык педагогикалык институтунун студенттери жана окутуучулары эксперт катары катышышты. Сурама респонденттердин улуттук маданиятыбыздагы инсанды социалдаштыруу салттарынын бүгүнкү күндөгү таасирин билишин жана ага жасаган мамилесин, жаш муундардын социалдашуусунун ишке ашуусунун өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө көмөк бере турган тиешелүү суроолорду камтыган. Бул изилдөө массалык сурамжылоо усулу аркылуу өткөрүлүп, анкеталык сурамжылоого 419 респондент катышты. Анын жүрүшүндө жыйналган сурамалар жараксыздары текшерилгенден кийин 419 сурама жарактуу деп аныкталган. Алар 17-23 жаштагы университеттин студенттери болуп, эркектер - 46, кыздар (аял) – 373 түзгөн. Ал эми коллеждердин 17-23 жаштагы 448 студенти, алардын -эркектер, -кыздар (аял), эксперттер - 91 түзгөн. Изилдөөдө тандап алуу социологиялык изилдөөлөрдө кенири колдонулуучу В.И. Паниоттонун 5%дык ката мүмкүн болгон репрезентативдүүлүк таблицасынын негизинде ишке ашырылган.

Анкетанын суроолорунан алынган натыйжалар төмөнкү таблицада чагылдырылды (караңыз: таб. 2.3.).

Колледж боюнча: Комбинационная таблица \$V9 * p_{V4}\$ Таблица 2.3.

9. Ата-энем балдарын тарбиялоодо кобуроок конул буруган багыты ^a		4. Сиз окуган окуу жай					Баары
		КУУ	ОшМ У	ОГПИ	КТУ М	БатМУ	
9.1. ыйман-адеп багытына	Саны	65	88	44	45	75	317
	%	75,6	75,9	61,1	77,6	86,2	75,7
9.2. турмуш-тиричиликке даярдоого	Саны	41	73	39	31	75	259
	%	47,7	62,9	54,2	53,4	86,2	61,8
9.3. эмгекке тарбиялоого	Саны	39	69	26	22	39	195
	%	45,3	59,5	36,1	37,9	44,8	46,5
9.4. мекенчилдикке тарбиялоого	Саны	9	14	11	21	36	91
	%	10,5	12,1	15,3	36,2	41,4	21,7
9.5. экологиялык тарбияга	Саны	10	16	10	10	39	85
	%	11,6	13,8	13,9	17,2	44,8	20,3
9.6. диний тарбия	Саны	5	33	14	8	18	78

багытына	%	5,8	28,4	19,4	13,8	20,7	18,6
9.7. жыныстык тарбия	Саны	7	9	5	6	6	33
багытына	%	8,1	7,8	6,9	10,3	6,9	7,9
9.8. ар тараптуу тарбиялоого	Саны	32	64	23	20	54	193
	%	37,2	55,2	31,9	34,5	62,1	46,1
9.9. тарбиялоого азыраак конул бурушкан	Саны	1	0	0	2	3	6
	%	1,2	0,0	0,0	3,4	3,4	1,4
9.10. башка багытка	Саны	0	0	1	2	3	6
	%	0,0	0,0	1,4	3,4	3,4	1,4
Баары	Саны	86	116	72	58	87	419
	%	20,5	27,7	17,2	13,8	20,8	100,0

Таблицадан белгилүү болгондой “Ата-энем балдарын тарбиялоодо кобууроок конул бурган багыты” деген суроого студенттердин берген жоопторунан бүт окуу жайларда жогорку % көрсөткүчкө: “ыйман-адеп багытына” 75,7%, “турмуш-тиричиликке даярдоого” 61,8%, “эмгекке тарбиялоого” 46,5% жана “ар тараптуу тарбиялоого” 46,1% басым жасагандыгы белгиленген. Ал эми диний жана жыныстык тарбияга аз көңүл бурушкандыгы, студенттердин 1,45%ы “тарбия берүүгө азыраак көңүл бурушкандыгын” белгилешкен. Бул көрсөткүчтөн үй-бүлө тарбиясынын өзгөчөлүктөрү даана байкалат.

Комбинационная таблица 4. Сиз окуган окуу жай * 4. Ата-энениздин _ тарбиялоодогу усулдары, ыкмалары Сизге жагабы? Таблица 2.4.

		4 Ата-энениздин тарбиялоодогу усулдары, ыкмалары Сизге жагабы?			Жалпы
		Ооба	Жок	Башка	
КНУ	Саны	78	5	3	86
	% саптан	90.7%	5.8%	3.5%	100.0%
	% мамычадан	20.2%	27.8%	21.4%	20.5%
	% баары	18.6%	1.2%	0.7%	20.5%J
ОшГУ	Саны	106	6	4	116
	% саптан	91.4%	5.2%	3.4%	100.0%1
	% мамычадан	27.4%	33.3%	28.6%	2.7.7%
	% баары	25.3%	1.4%	1.0%	27.7%
ОГПИ	Саны	66	2	4	72
	% саптан	91.7%	2.8%	5.6%	100.0%
	% мамычадан	17.1%	11.1%	28.6%	17.2%
	% баары	15.8%	0.5%	1.0%	17.2%
КТУМ	Саны	50	5	3	58
	% саптан	86.2%	8.6%	5.2%	100.0%
	% мамычадан	12.9%	27.8%	21.4%	13.8%
	% баары	11.9%	1.2%	0.7%	13.8%
БатГУ	Саны	87	0	0	87
	% саптан	100.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% мамычадан	22.5%	0.0%	0.0%	20.8%ц

	% баары	20.8%	0.0%	0.0%	20.8%
Жалпы	Саны	387	18	14	419
	% саптан	92.4%	4.3%	3.3%	100.0%
	% мамычадан	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% баары	92.4%	4.3%	3.3%	100.0%

Ал эми “Ата-энениздин тарбиялоодогу усулдары, ыкмалары Сизге жагабы?” деген суроого бүт окуу жайлардагы студенттердин басымдуу бөлүгү (КТМУнун студенттери гана 86,5% “ооба” деп жооп берген) 90%дан жогору “ооба” деп жооп беришкен. Ал эми “жок” деп жооп бергендердин жалпы көрсөткүчү 4,3%, КТМУда 8,6%. Мындан улуттук тарбия салты улана тургандыгы белгилүү болот. Ал эми “жок” деп жооп бергендер, бүгүнкү турмуштун талаптарына ылайык (бизнесмен болуу, көп акча таба билүү ж.б.) тарбия албай калгандыгын белгилешкен.

Экинчи главанын экинчи параграфынын **“Жаш муундарды социалдаштыруудагы дин институтунун ролу”** деп аталган экинчи бөлүгүндө Кыргызстандагы диний абал жана анын жаш муундарды социалдаштыруудагы ролу ачып берилген.

1990-жылы Советтер Союзунун ыдыроо мезгилинде Кыргызстанда 39 мечит иштеген болсо, 2018-жылга карата мечиттердин жалпы саны дээрлик 13 эсеге өсүп 2838ге жеткен. Алардын 2457си каттоодон өткөн мечиттер, ал эми 381и каттоодон өтө элек мечиттер иш алып барууда. Медреселердин саны 106, анда окуп жаткан окуучулардын саны 8174кө жеткен⁵².

Азыркы учурда өлкө аймагында Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын каттоосунан өткөн 2989 диний уюм өз ишмердүүлүгүн расмий жүргүзүп келүүдө. Анын ичинен 2595 ислам жана 380 христиан багытындагы (христиан дининдеги 370тен ашуун уюмдардын басымдуу бөлүгүн протестанттык багыттагы мекемелер түзөт), ошондой ошондой эле 1 еврей жамааты, 1 буддисттик, 12 бахаи дининин жамааты каттоодон өткөн⁵³.

Коомдогу мындай диний абал көп диндүүлүктүн жана динчилдердин көбөйүшүнө алып келип, жаш муундарды диний социалдаштыруу күчтүү жүрүп жаткандыгын күбөлөйт жана ага өтө кылдат мамиле жасоо, жаш муундарды секталарга эмес, салттуу диний агымдарга социалдаштыруу аркылуу улуттук негиздеги диний социалдаштырууну ишке ашыруу зарыл экендиги көрсөттү.

Даават жаш муундарды диний социалдашуусун ишке ашыруучу курал экендиги аныкталды. Салттуу ислам дининин негизинде жаш муундарды социалдаштырууну пландуу, заманбап технологиялар менен жүргүзүү зарыл жана диний радикализмдин алдын алууга салым кошот.

Үчүнчү глава **«Ааламдаштыруу шартында инсанды социалдаштыруу багытында маданияттын орду»** деп аталып, эки

⁵²

⁵³ Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын маалыматы. <http://religion.gov.kg>

праграфтан турат. Биринчи параграф **“Кыргыз коомунда улуттук маданияттын калыптанышына ааламдаштыруу процессинин таасири”** деп аталып, азыркы кезде ааламдашуунун, маданияттардын карым-катышынын күчөшүнөн, маалымат технологияларынын дүркүрөп өнүгүшүнөн ж.б., улам коомдо жүрүп жаткан саясий-экономикалык, социалдык-маданий өзгөрүүлөр социалдык процесстерди, кубулуштарды өзгөрүүлөргө дуушарлантып, адамдардын социалдык жүрүм-турумдарын да кескин өзгөрүүлөргө учуратып жатат.

Бүгүнкү күндө ааламдашуунун таасирлеринен билим берүү, маданият, дин, ММК жаатында жаралган көйгөйлөр улуттук маданияттагы социалдаштыруу салттарын пайдаланып жаш муундарды инсан катары социалдаштыруу жаатында төмөнкүдөй жаңы милдеттерди жаратат:

1. Улуттук маданияттагы тарбия тажрыйбаларынын негизинде инсанды социалдаштырууну ишке ашыруунун жолдорун табуу.

2. Инсандын өзүн-өзү аңдап билишин өстүрүү аркылуу кыргыздык жашоо образды, ойломду ж.б. жаш муундарда калыптандырууну натыйжалуу жүргүзүүнүн жолдорун, усулдарын, ыкмаларын аныктоо жана аларды практикада колдонуунун технологияларын иштеп чыгуу;

3. Улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун тажрыйбаларын пайдалануунун потенциалдык мүмкүнчүлүгүн арттыруу багытында атайын изилдөө иштерин жүргүзүү.

Үчүнчү главанын экинчи параграфы **“Инсанды социалдаштырууда кыргыз маданиятынын өзгөчөлүктөрү”** деп аталып, анда кыргыз элинин улуттук маданиятында элдин турмуш-тиричилиги (жашоо образы), дин, санжыра, көркөм өнөр, оюндар, табият, элдик майрамдар, коомдогу мамиле салты, фольклор (эпостор, жомоктор, поэмалар, санат-насыят ырлар, макал-лакаптар ж.б.), каада-салттар (үйлөнүү тою, сүннөт той ж.б.), үрп-адаттар, ырым-жырымдар ж.б. инсанды социалдаштыруунун эң негизги каражаттары катары маани-мазмуну жана кызматтары социологиялык өңүттөн талдоого алынып, улуттук маданиятта төмөнкүдөй идеяларга негизделип инсанды социалдаштыруу жүргүзүлгөндүгү аныкталды:

1. Кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштырууда жаш муундарда мекенчилдикти калыптандыруу негизги иш болуп, коомдо согуштук-патриоттук тарбия берүүгө өзгөчө маани берилген.

2. Эл журттун ынтымакчылыгы, биримдиги идеясы.

3. Улуттук ар намыстуулукту калыптандыруу идеясы.

Элибиздин улуттук маданиятындагы философиялык ойлор элдин бүт маданиятында: фольклордо, макал-лакаптарда ж.б. сакталып, азыр да күндөлүк турмушта кеңири колдонулат жана жаш муундарды социалдаштырууда эң негизги фактор болуп саналат. Алсак, кыргыз элинин макал-лакаптарынын тарбиялык таасири көп кырдуу жана көп түрдүү болгондуктан, төмөндөгүдөй негизги багыттарды белгилөөгө болот: ыйман-адеп тарбиясы; акыл тарбиясы; эмгек тарбиясы; мекенчилдик тарбия; экологиялык тарбия; толеранттуулукка тарбиялоо ж.б.

Кыргыз улуттук маданияттагы фольклор (эпостор, макал-лакаптар ж.б.), төкмө ырчылардын чыгармалары, санжыра, каада-салт, ырым-жырым, тыюулар, улуттук оюндар ж.б талдоо кыргыз элинде инсанды социалдаштыруу төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ экендигин аныктоого мүмкүндүк жаратты:

1. Кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштырууда жаш муундарда мекенчилдикти калыптандыруу негизги иш болуп, коомдо согуштук-патриоттук тарбия берүүгө өзгөчө маани берилип, жаш муундарда ата-бабалардын жоокердик салтын улоо, ата-журт эркиндиги, ыйман-адеп эрежелерин сактоо, мекенчилдик ж.б. сапаттарды калыптандыруу негизги иш болгон.

2. Узак кылымдарда жаратылган кыргыз элинин улуттук маданиятындагы жаш муундарды тарбиялоо салты жаш муундардын өз улутуна мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болуусун, элибиздин улуттук өзгөчөлүктөрүн туруктуу сакталышын камсыз кылып турат.

3. Улуттук маданияттагы элдик педагогиканын бай тажрыйбалары инсанды социалдаштырууда негизги фактор катары кызмат аткарат.

4. Улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салты көп түрдүү, көп катмарлуу, көп тарамдуу таасир этүү кудретине ээ болушу, анын комплекстүү таасир этүү табиятын көрсөтөт.

5. Салттык коомдогу кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу методдору катары баланы ээрчитип жүрүү, эрте жашынан чоңдор менен кошо курагына ылайык иштерди аткартуу, мактоо жана жазалоо, ата-эненин бүт билгенин балдарына такай жана тынымсыз түрдө үйрөтүп баруу, балдарды оюндарга, той-тамашага, жыйындарга аралаштыруу ж.б. саналат.

Анкета, интервью жана фокус топтордон алынган эмпирикалык маалыматтарды талдоо кыргыз элинин инсанды социалдаштыруу салтында баланы урматтоо өтө жогору өнүккөндүгүн, “бала эмгектенүү аркылуу гана турмушка даяр болот” деген турмуштук эрежеде социалдаштыруу ишке ашары жана анда коомдук нормалардын жана коомдук идеалдын таасири өтө күчтүү экендигин көрсөттү.

Улуттук маданияттын өзгөчөлүктөрүн талдоо, анын жаш муундарды социалдаштырууда төмөнкүдөй принциптерге негизденгендиги аныкталды:

- Улуттук ар намыстуулук принциби. «Намыс» түшүнүгү кыргыздардын жашоосунда өзөктүк идея болуп, элдин бүт турмуш-тиричилиги ушул идеяга баш ийдирилген. Айрым учурларда гана намыс куру намыска айланып кетип, элдин өнүгүшүнө өзүнүн терс таасирин тийгизген учурлар кездешет.

- Эл журттун ынтымакчылыгын, биримдигин сактоо принциби. Кыргыз эли ынтымак бар жерде, өсүү, өнүгүү болорун билишкен жана аны туу тутушкан. Азыркы кезде бул принцип жалпы улуттук деңгээлде болбостон, уруулук деңгээлде жакшы иштеп жатышы өкүнүү жаратат.

- Эмгекке тарбиялоо принциби. Кыргыз элинде эмгекке тарбиялоо турмуш-тиричилик менен өтмө катар байланышта болгондуктан, балдарга атайын эмгек тарбия берүү бөлүнүп алынган, эмес, бала өтө эрте жашынан тартып эле өз курагына жараша турмуш-тиричиликтин иштерин аткарууга аралаштырылган, үйрөтүлгөн.

Биз кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоодо сапаттык методдорду колдонуп, фокус-топтордон суроолорго жооптор алдык.

Фокус топтордон алынган маалыматтарды талдоо төмөнкүдөй жыйынтыктарга алып келди:

Кыргыз элинде ата-энелер баласы өз турмуш-тиричилигин жөндөп кетиши үчүн такай кам көрүү жана жардам берүү салты бар. Ошондон кыргыз элинде инсанды социалдаштырууда балдарды турмушка даярдоо негизги иш болуп, ал эмгеке, турмуш-тиричиликке байланыштуу иштерди аткара билүүгө үйрөтүү аркылуу ишке ашырылат.

Улуттук маданиятыбызда инсанды социалдаштыруу балага комплекстүү таасир этүү аркылуу ишке ашырылып, баланын акыл-эсине таасир этүү менен катар эле анын дилине, сезимине, эмоциясына таасир этүүгө өзгөчө басым жасалат.

Кыргыз үй-бүлөсүндө бир нече (чоң ата, ата, небере ж.б.) муундардын жашашы инсанды социалдаштыруунун улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болушун шарттап турары, андай үй-бүлөлөрдө ата-бабалар салттары бекем сакталары жана колдонулары белгилүү болду. Ошондой эле инсанды социалдаштыруунун улуттук өзгөчөлүгү болуп, баланы тукум улоочу гана эмес улутту сактоочу, элдин эртеңкиси катары карагандыгы аныкталды.

Ата-энелер балага жагымдуу мамиле жасап, аларга турмушка керектүү иштерди аткара билүүгө үйрөтүп барары аныкталды. Изилдөөдө коом өзгөргөн сайын балдарга болгон мамиле, ага берилүүчү тарбия да өзгөрүүлөргө учурап жаткандыгы, учурда балдарды тарбиялоодо айылдын жана үй-бүлөнүн тарбиялык таасири төмөндөп бара жаткандыгы, айрыкча толук эмес үй-бүлөлөрдүн көбөйүшү балдарды социалдаштырууга терс таасирин тийгизип жаткандыгы белгилүү болду.

Айыл тарбиясы коомдук пикир менен тыгыз байланышта экендиги, айылда коомдук пикирдин таасири төмөндөгөндөн улам, анын тарбиялык таасири да төмөндөп жаткандыгы, бир уруу бир айылды түзгөн учурларда, айылда тууганчылыктын таасиринин күчтүүлүгүнөн улам коомдук пикир дале күчтүү экендиги аныкталды.

Азыркы кезде ата-энелер балдарды социалдаштырууда аларга заманга жараша тарбия берүүнү, алардын замандан артта калбашына, өз теңтуштарынан кем болбошуна жетишүүнү негизги максат деп эсептерин, заманга жараша тарбия берүү кесиптик билим берүү аркылуу ишке ашары, окуу жайларда билим берүү инсанды социалдаштыруунун негизги каражаты катары эсептелиниши белгилүү болду. Ошондой эле мурда кыргызчылыктын, тууганчылыктын тарбиялык таасири өтө күчтүү

болгондугун, коомго жараша өзгөрүүгө учурап, азыркы кезде тарбиялык таасири бир аз төмөндөп бара жаткандыгы аныкталды.

Инсанды социалдаштырууда шаар маданиятынын ролу чоң экендиги, ошондон жаш муундарда орто жана жогорку кесиптик окуу жайларда билим алууга умтулуу күчтүү экендиги аныкталды.

Кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу салттарын талдоо жана эмпирикалык изилдөөлөрдүн натыйжалары инсанды социалдаштыруу төмөнкүдөй принциптерде жүргүзүлгөндүгүн белгилөөгө негиз болду:

- социалдаштыруу процессинин практикалуулук принциби;
- социалдаштыруу адамды табияттан бөлбөстөн, табияттын мыйзамдарын көңүлгө тутуу менен жүргүзүлгөн жана баланы кыйнабай тарбиялоо принциби;
- баланын курагына жана жынысына жараша социалдаштыруунун жекече мүнөзгө ээ болуу принциби;
- балдарды социалдаштырууда турмушка керектүү бүт нерселерге ыраатуу түрдө үйрөтүү принциби;
- баланын социалдашуусуна шарт түзүү принциби; социалдаштыруу процессинде баланын тубаса өзгөчөлүктөрүнө (дээр, зээн ж.б.) таянуу, басым жасоо принциби; Кыргыз элинде баланы социалдаштырууда анын тубаса өзгөчөлүктөрүнө чоң маани берилген, баланын дээрине, зээине карап тарбия иши жүргүзүлгөн.
- социалдаштыруу процессинде адамды бүтүндүк катары кароо жана ага ар тараптуу тарбия берүү принциби. Кыргыз элинде адамды бүтүндүк катары караган, ошондон тарбия берүү балада айрым-айрым сапаттарды эмес, аны адам катары (жоокер, эстет, эмгекчил ж.б.) тарбиялоого багытталган. Мына ошондон тарбиянын өзөгүн “адам болуу” түзгөн.

Төртүнчү глава **“Кыргыздын улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун приоритеттүү багыттары”** деп аталып, эки параграфтан турат. Биринчи параграф **«Кыргыз элинин рухий маданияттагы негизги принциптери»** деп аталып, кыргыз маданиятын (эпосторун, төкмө акындардын чыгармаларын, макал-лакаптарын ж.б.) талдоонун жана эмпирикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын жалпылаштыруу элибиздин жашоо идеяларына негизденген социалдаштыруу идеяларын жана принциптерин аныктадык.

Кыргыз маданиятын (эпосторун, төкмө акындардын чыгармаларын, макал-лакаптарын ж.б.) талдоо элибиз төмөнкүдөй социалдык-философиялык идеяларды туу тутуп жашагандыгын көрсөттү:

1. Ата-журттун эркиндиги, көз карандысыздыгы идеясы.
2. Уруулардын, элдин, улуттун ынтымагы жана биримдиги идеясы.
3. Ата-бабалар салтын улоо идеясы.
4. Жаш муундардын ыймандуулукту, адептүүлүктү сактоо (коомдо жашоо эрежелерин, адебин билүү ж.б.) идеясы.
5. Балдардын турмушта жашап кетүүгө даяр болуу идеясы.

Кыргыз улуттук маданиятында адамдын ыймандык-адептик кодекси жаралган, анын өзөгүн «Адам болуу» философиясы түзүп, жаш муундарды жетилтүүнүн модели катары кызмат кылып, ар бир жаш муун өкүлүн төмөнкү багыттарда ыймандык-адептик жана жүрүм-турум үлгүлөрүнө ээ кылган:

- Ата-бабалар салтын (тууганчылыктын жана адамдар менен мамилелешүүнүн эрежелерин ж.б.) билүү.
- Коомдун мамилелер тутумунда өз ордун аңдап билүү жана ошого жараша жүрүм-турум нормаларын, эрежелерин тутунуу.
- Коомдук окуяларды, элдин тарыхын (санжырасын), маданиятын билүү.
- Турмуш-тиричиликке тиешелүү иштерди аткара алуу жана чарба жүргүзүүнү билүү:
- Рухий адептик эрежелерди билүү жана колдонуу ж.б.у.с.

Бул жашоо эрежелерин билүү баланын өз элине, улутуна мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү аңдап билишине, ээ болушуна жана ошолорго негизденип жашоосун камсыз кылууга мүмкүндүк берген.

Кыргыз элинде инсанды социалдаштыруудагы эң негизги өзгөчөлүк болуп **баланын «Адам болуусуна» жетишүү** жана **баланы турмушта жашап кетүүгө даярдагандыгы** саналат.

«Адам болуу» концепциясы жаш муундарды жетилтүүнүн модели катары кызмат кылат жана ал төмөнкүдөй компоненттерден турат:

- Тууганчылыктын жана адамдар менен мамилелешүүнүн эрежелерин билүү.
- Коомдун мамиле тутумунда өз ордун аңдап билүү жана ошого жараша жүрүм-турум нормаларын, эрежелерин тутунуу.
- Коомдук окуяларды, элдин маданиятын билүү.
- Турмуш-тиричиликке тиешелүү иштерди аткара билүү.
- Чарба жүргүзүүнү билүү:
- Рухий адептик эрежелерди билүү жана колдонуу ж.б.у.с. жашоо эрежелерин билүү баланын өз элине, улутуна мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү аңдап билүүсүнө, ээ болуусуна жана ошолорго негизденип жашоосун камсыз кылууга мүмкүндүк берген.

Кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу салттарын талдоо «Адам болууну» ийгиликтүү ишке ашыруунун критерийлери катары төмөнкүлөр эсептелгендигин көрсөттү:

- Социалдык чөйрөгө ыңгайлашуу жана социалдык жоопкерчиликке ээ болуу.
- Өз улутунун өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүү.
- Өз турмушун жөндөп кетүү (эл катары жашоо).
- Өнөрлүү болуу.
- Маалыматка ээ болуу.
- Жаңы нерсени тез кабыл алуу, ошого жараша өзгөрүү.

“Адам (Киши) болуу” татаал феномен катары өз ичине мазмундук, аффективдик, жүрүм-турумдук жана баалоо компоненттерди камтыйт.

«Адам болуу» идеясын кыргыз элдик педагогикасынын өзөгү катары кароо улуттук идеологияны иштеп чыгууга негиз болот жана элдик педагогикабызды изилдөөнү жаңы деңгээлге көтөрүү менен бирге, аны бүгүнкү күндө инсанды социалдаштырууда пайдалануунун натыйжалуу болушун камсыздайт.

Ал эми жаш муундарды *турмушта жашап кетүүгө даярдоо* төмөнкүдөй элементтерден турат:

- дүйнөнү таанып билүүгө жана кабылдоого үйрөтүү;
- коомдогу социалдык нормаларды жана жүрүм-турум эрежелерин өздөштүрүү жана социалдык чөйрөдө өзүн адептүү алып жүрүүгө үйрөтүү;
- турмуш-тиричиликтик иштерин аткара билүүгө үйрөтүү;
- рухий-адептик дүйнөсүн (дилин)- ыйман-адептик түшүнүктөрүн

калыптандыруу.

Жогоруда айтылгандарга негизденип, «Адам болуу» идеясын концепция катары кароо, улуттук маданиятыбыздагы инсандын социалдаштыруу салттарын бүгүнкү күндө пайдаланууну илимий негизде жана социалдык бүт институттарда (үй-бүлөдө, бала бакчада, мектепте, кесиптик окуу жайларда, коледжерде, ЖОЖдо, мекеме-ишканаларда, жалпы эле идеологияда ж.б. натыйжалуу пайдаланууну ишке ашырууну камсыз кылат. Ал үчүн жаш муундарды социалдаштыруу системасы “Адам болууну” ишке ашырууга баш ийдирилиши зарыл.

Кыргыз улуттук маданиятын (фольклорун, каада-салттарын, ырым-жырымдарын, тарбия салттарын ж.б.) социологиялык талдоодон жана социалдаштыруу институттарын изилдөөдөн алынган натыйжалар, кыргыз элинин социалдык философиялык идеялары жана турмуш-тиричиликтик принциптери жаш муундарды социалдаштырууда негизги идеялар, принциптер, улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун салттуу модели катары кызмат кылары аныкталган.

Улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун салттуу модели төмөнкүдөй принциптерге негизделген:

1. Ата-бабалардын салтын сактоо. Ал төмөнкүдөй компоненттерден турат:

- а) атаны урматтоо;
- б) энени (аялзатын) урматтоо;
- в) баланы урматтоо;
- г) туугандарды урматтоо;
- д) улууну урматтоо.

2. Элдин сөзүн (коомдук пикирди) урматтоо. Адамдын элдин пикири, салты, үрп-адаты ж.б. менен эсептешип жашашы, адамдын коомдогу өз ордун билиши, коомдогу ордуна жараша өзүн алып жүрүшү жана өзүн жөнөкөй, токтоо кармоо, бөлөктөрдөн өзгөчөлөнбөө сапаттарына ээ болушу.

3. Меймандостук.

4. Мамилелешүүнүн ыймандык-адептик эрелерин билүү.

5. Турмуш-тиричиликтик ишмердиктерди аткара билүү.

6. Элдин рухий маданиятына ээ болуу.

Төртүнчү главанын “Улуттук маданияттагы инсанды туура жолго салуунун приоритеттүү багыттары” деген аталыштагы экинчи параграфында учурда Батыш маданиятынын экспансиялык саясаты, кыргыз коомунда (мун сектасы, хизбут тахрир, баптист ж.б.) диний уюмдардын ишмердүүлүгүнүн күчөшү, диндин радикалдашуусу кыргыз элинин улуттук мазмунун жок кылууга багытталып жаткан шартта, кыргыз этносун сактап калуу үчүн улуттук маданияттын негизинде жаш муундарды социалдаштырууну ишке ашыруунун илимий негиздеги приоритеттүү багыттарын аныктоону талап кылууда.

Элибиздин келечек турмушунун улуттук багытта өнүгүшүн камсыздоо үчүн мындан ары жаш муундарды социалдаштырууну ишке ашыруунун системасын иштеп чыгуу негизги маселе болуп, аны ишке ашырууда кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун салттарын негиз катары колдонуу жана жаш муундардын иденттүүлүктөрүн калыптандыруу максатка ылайыктуу.

Изилдөөнүн экинчи параграфында инсандын иденттүүлүктөрүн калыптандыруу улуттук маданиятта инсанды социалдаштыруунун негизги формасы катары каралып, инсандын социалдашуу (социалдаштыруу) процессинин натыйжасында анын иденттүүлүгүн калыптандыруу, өзгөртүү ишке ашары, инсандын иденттүүлүгү инсан кандай жол менен тайпага «сиңишип» кетерин, ага өзүнүн тиешелүү экендигин кантип аңдап билерин, башка сөз менен айтканда, тайпа менен иденттелишин тагыраак билүүсү негизги маселе экендиги ачып көрсөтүлдү.

Социалдык иденттүүлүк өзүнүн белгилүү топко тиешелүүлүгүн билүү жана ал топко мүчө болуу, ал үчүн ошол топко тиешелүү болуунун эмоциялык мааниге ээ болушу катары түшүнүлөт.

Дж.Тернер инсандык жана социалдык иденттүүлүктү иденттүүлүктүн бөлөк-бөлөк формалары катары эмес, инсандын өзүн категоризациялоонун ар башка формасы катары карайт.

Когнитивдик психология өкүлдөрү адамдын өзүнүн иденттүүлүгүн билиши үч кадамда ишке ашарын белгилешет:

1-кадам. Социалдык категоризация - өз айланасындагыларды өзү үчүн маанилүүлүгүнө карап инсандарды группаларга бөлүштүрүү.

2-кадам. Социалдык идентификация –өзүн тиги же бул категорияга кошуу.

3-кадам. Социалдык иденттүүлүк - жыйынтыка келүү, өзүн кайсы топто экендигин толук аныктоо.

Социалдык иденттүүлүктүн түзүмүндө үч компонент бар: когнитивдик (өзүнүн тайпага тиешелүүлүгү жөнүндөгү билимдер, түшүнүктөр), баалуулук (тайпанын позитивдүү же негативдүү баасы), эмоциялык (аны тайпанын өзүнө алышы же четке сүрүп салышы).

Инсандын социалдык иденттүүлүгү адамга дүйнөнү «биз» жана «алар», «бизге окшоштор» жана «окшош эместер» деп бөлүүгө мүмкүндүк берет.

Биз иденттүүлүктү түшүнүүдө “социалдык иденттүүлүк инсандын өзүнүн кайсы бир социалдык топко мүчөлүгүн аңдап билишинен пайда болгон “Мен” концепциясынын бөлүгү болуп саналат” деген А. Тэшфелдин аныктамасын негиз кылып алдык.

«Мен» образынын өнүгүшү инсандын өзүн-өзү аңдап билүүсүнүн өнүгүшү менен түздөн-түз байланышта. Өзүн-өзү аңдап билүү адамдын өзү жөнүндөгү «Мен» концепциясын түзүүгө алып келет.

Азыркы кезде өлкөбүздө жашап жаткан элдердин социо-маданий турмушунун өзгөчөлүктөрү атуулдардын жалпы жарандык иденттүүлүгүнүн айырмачылыктарын аныктоого тийгизген таасирин жана республикабыздын жаш мундарын социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү максатында сурамжылоо жүргүзүлдү. Сурамжылоо респонденттердин өз иденттүүлүгүн аныктоосун билүүгө багытталган.

Биринчи этапта жалпы калкка сурала турган анкета суроолору даярдалып, бир канча жолу контролдонгондон кийин респонденттерге сунушталды. Анкета жана баарлашуу методдору менен Кыргызстандын бардык аймактарына калктын жыштыгы, жашаган жери, жашы, этникалык өзгөчөлүгү, билими, кесиби, иши ж. б. өзгөрүлмөлүүлүктөр белгиленди. Топтолгон маалыматтар SPSS-22 пакет программасы аркылуу анализденип, ал маалыматтардын корреляциясы, пайыздары чыгарылды. Изилдөөдө темага байланыштуу илимий булактарды анализдөө, салыштыруу, статистикалык-математикалык контент-анализ, корреляциялык анализ методдору колдонулду.

Респонденттердин **жынысы, толук жашы, билими, улуту, үй-бүлөлүк абалы, үй-бүлөнүн бир айлык орточо кирешеси, үй-бүлөлүк абалы, азыр эмне иш менен алектенгени, жашаган аймагы, улуту** деген жалпы суроолордон кийин тилдин кимдикке таасирин изилдөөгө түздөн түз тиешеси бар кээ бир суроолор жана аларга берилген жооптор анализденди.

Сурамжылоого жалпы 2000 респондент катышты. Анын 1004ү эркектер, 996сы аялдар, жашы 14төн-63төн жогору, 673 шаардык, 1326сы айылдыктар. Респонденттер Бишкек, Ош шаарларынын жана жети облустун тургундары. Сурамжылоонун натыйжалары төмөнкүдөй болду.

“Айтыңызчы, Кыргызстан дегенде Сиздин оюнузга биринче кезекте эмне келет?” деген суроого төмөнкүдөй жооптор алынган:

“Айтыңызчы, Кыргызстан дегенде Сиздин оюнузга биринче кезекте эмне келет?” деген суроого респонденттердин басымдуу бөлүгү үчүн “Мен туулуп өскөн айыл/шаар” 23,0% жана “Мен жашаган мамлекет” 22,9% түшүнүктөрү менен байланыштуу экендиги белгилүү болду. ал эми “Өлкөмдүн жаратылышы” 12,2%, “Кыргыз элинин маданияты, көркөм өнөрү” 10,0%, “Кыргыз тили” 14,9%, “Манас эпосу” 6,1%, “Биздин мамлекеттин желеги, гимни, герби” менен байланыштыргандар 10,1%, калган (0,8%) “башка” жоопторду беришкен. Мындан респонденттер өз

мекенин басымдуу түрдө өзү туулуп өскөн жери (айылы, шаары жана мамлекети (өлкөсү) менен иденттештириши айкын болгон.

Ушул суроого респонденттердин шаардык-айылдык экендигенен карап көргөндө, жыйынтыктар төмөнкүдөй болду: жалпы жарандык иденттүүлүгүн шаардыктар “Мен жашаган мамлекет” 20,2% (403 киши) менен, ал эми айылдыктар “Мен туулуп өскөн айыл шаар” 39,5% (789 киши) менен байланыштырары аныкталып, мындан жарандык иденттүүлүктүн аныкталышында адамдын жашаган жери өтө күчтүү таасир этери аныкталган.

“Төмөнкү баалуулуктардан Сиз үчүн кайсылары абдан маанилүү?” деген суроого төмөнкүдөй жооптор алынды: респонденттер үчүн “үй-бүлө, ата-эне” (70,9%), “ден соолук” (46,8%), “Ата мекен” (41,2%) эң жогорку, ал эми “адептүүлүк” (5,3 %) “эмгек (жумуш)” (6,8%), “ар намыс” (8,5%) эң төмөнкү баалуулуктар экендиги көрүнүп турат. Мындан ХХ кылымдын 90-жылдарынан тарта бүгүнкү күнгө чейинки коомдо жүз берип жаткан көйгөйлүү маселелер: өлкөдө идеологиянын жоктугу, саясий элитанын чечим кабыл алуудагы мажирөөлүгү жана компетентсиздиги, коомдо ыймансыздыктын, акыйкатсыздыктын, адилетсиздиктин, жакырчылыктын, жумушсуздуктун күч алышы инсандардын моралдык-этикалык баалуулуктарынын өзгөрүшүнө, бузулушуна өтө күчтүү таасир этишинен, элибиздин баалуулуктарынын мазмунунун өзгөрүү багыттары белгилүү болду.

Баалуулуктардын арасынан «үй-бүлө, ата-эне» бардык курактагылар үчүн өтө баалуу экендиги айкындалды. Бир гана 18-23 жаштагыларда «сүйүү, достук» баалуулуктары жогору %дык көрсөткүчкө ээ болсо, ал эми калган бүт баалуулуктар 29-39 жаштагыларда %дык көрсөткүчү жогору экендиги аныкталды. Төмөн %дык көрсөткүчтөр катары “адептүүлүк”, “дин” жана “**өлкөдөгү тынчтык жана туруктуулук**” сыяктуу баалуулуктар экендиги белгилүү болду.

Алынган маалыматтар баалуулуктар инсандардын билим деңгээлине жараша айырмачылыктарга ээ болушун жана республикабызда идеологиянын иштелип чыкпагандыгы мекенчилдиктин баалуулук катары төмөндөгөндүгүнө алып келгендигин көрсөттү.

Изилдөөдөн респонденттердин улуттук өзгөчөлүктөрү алардын тутунган баалуулуктарына таасир кылышы аныкталды. Алсак, кыргыздар жана өзбектер үчүн “үй-бүлө, ата-эне”, “ден соолук” жана “ата мекен” эң жогорку баалуулук болсо, орустар “үй-бүлө, ата-эне” жана “адамдын (өз) өмүрү” эң жогорку баалуулук катары көрсөтүшкөн. Мындан элдин улуттук өзгөчөлүктөрү: жашоо образы, турмуш-тиричилик өткөрүү салты ж.б. жарандык иденттүүлүккө өз таасирин тийгизиши белгилүү болду. Ал эми “адептүүлүк”, “эмгек (жумуш)”, “ар намыс” кыргыздар жана өзбектер үчүн эң төмөнкү баалуулуктарга айланышы коомдогу туруксуздук, башаламандык, өлкөдө так аныкталган идеологиянын жана эртеңки күнгө болгон ишенимдин жоктугу, элдин жакырданышы, жумушсуздук менен байланыштуу болорун көрсөттү. Анткени кыргыз жана өзбек элдеринде жогоруда аталган төмөнкү баалуулуктар катары аныкталган: “адептүүлүк”, “эмгек (жумуш)” илгертен эң жогорку деңгээлдеги баалуулуктар болуп

саналган. Себеби көчмөн кыргыздардын жана дыйканчылык менен күн көргөн өзбектердин турмушу “эмгексиз (жумушсуз)” өткөн эмес. Ошондой эле алар үчүн “адептүүлүк” өтө жогору баалуулук болуп эсептелинген. Мындай көрсөткүчтөр элдин баалуулуктары өзгөрүүлөргө учурап жаткандыгынын далили.

Респонденттердин үй-бүлөлүк абалы жана кирешеси, айлык акысы алардын жалпы жарандык иденттүүлүгүнүн аныкталышына таасирин тийгизбей тургандыгы, иденттүүлүктүн аныкталышында бул критерийдеги көрсөткүчтөр анча мааниге ээ эместиги аныкталган.

Жалпы жарандык иденттүүлүккө тиешелүү баалуулуктарды аныктоодо шаардыктардын жана айылдыктардын сурамага жоопторун салыштыруу төмөнкүлөрдү көрсөттү: айылдыктарда “жакшы билим”, “эмгек акысы жогору жумуш” “акыл эс” ж.б. шаардыктарга караганда бир канча жогору бааланышы белгилүү болду. Шаардыктар ээ болгон күнүмдүк турмушта колдонулган нерселер (маданий эс алуу борборлору, маданий иш чаралардын молдугу, интернет байланышынын жакшы иштеши ж.б.) айылдыктарда жогору баалуулук болуп саналышы айкындалган.

Жалпылап айтканда, изилдөөдө алынган маалыматтар азыркы коомдук турмуш адамдардын адептик баалуулуктарына өтө терс таасирин тийгизип, баалуулуктар көбүнсө терс багытта өзгөрүп жаткандыгын көрсөттү.

Жарандык иденттүүлүк маселесин изилдөө бүгүнкү күндөгү кыргыз коомундагы инсандардын карым-катышын, өз ара таасирин жаңы өңүттөн иликтөөгө жана алардын жалпы жарандык иденттүүлүгүн аныктоого, азыркы кезде адамдагы жекече айырмачылыктар менен адамдын турмушта ээ болгон социалдык жана психологиялык сапаттары кандайча катышта деген маселени чечүүгө мүмкүндүк жаратат.

Улуттук маданияттын негизинде жаш муундарды социалдаштыруу системасын түзүү улуттук идеологияны иштеп чыгууга өз салымын кошот. Улуттук билим берүү тутумун, билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарын түзүүдө кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу салттарынын негизинде улуттук билим берүүнүн жоболорун, принциптерин, мазмунун аныктоодо колдонуу зарыл.

Кыргыз элинде үлгү болчу улуу инсандардын (Ыссык Көлдүк акелер, тарыхый инсандар ж.б.) ишмердигин, жүрүм-турумун жана акыл-эс тажрыйбаларын, көз караштарын жаш муундарды социалдаштырууда натыйжалуу пайдалануу, улуу инсандардын үлгүсүн жаш муундарды социалдаштырууда пайдалануунун жолдорун, усулдарын иштеп чыгуу жана аларды билим берүү тутумуна (кесиптик окуу жайлар, мектеп ж.б.) киргизүү зарыл.

Билим берүү тармагындагы кесиптик окуу жайларды, мектептерди жана бала бакчаларды улуттук маданиятта инсанды социалдаштырууну ишке ашыруунун очогуна айландыруу үчүн улуттук маданиятта инсанды социалдаштыруу салттарын, айрыкча «Адам болуу» идеясына негизденген тарбия системасын окуу программаларына, окуу китептерине киргизүү зарыл.

Бүгүнкү күндө «Адам болуу» идеясына негизделип жаш муундарды

социалдаштыруу максатка ылайыктуу:

«Адам болуу» - элдик тарбияга ээ болуу, социалдык чөйрөдө жүрүм-турум нормаларын, эрежелерин тутунуу, ата-бабалардын салтын сактоо жана турмуш-тиричиликке даяр болуу.

“Адам болуунун” негизин жаш муундарда рухий жана социалдык дөөлөттөрдү (элдин каада-салттарын, үрп-адаттарын, ырым-жырымдарын, жүрүм-турум нормаларын жана эрежелерин ж.б.) калыптандыруу аркылуу, аларды турмушта жашап кетүүгө даярдоо болгон. Б.а., “Адам болуу” – баланын турмушта жашап кетүүгө даяр болушу, ата-бабалардан келе жаткан социалдык нормаларды жана эрежелерди тутунуп жашоосу, жаш муундарды тарбиялоонун үлгүсү, модели.

Социалдык мыйзам ченемдүүлүктөргө ылайык ММКлар сунуштаган, таңуулаган социалдык нормаларды, жүрүм-турум эрежелерин жана социалдык ролдорду жаш муундар өздөштүрүп жаткандыктан, мыкаачылыкты, зордук-зомбулукту даназалаган кинолорду көрсөтүүгө чек коюу максатында Кыргызстандагы ММКларды кыргыз улуттук маданиятын жайылтууну негиз кылып алуу боюнча мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл.

Эң башкысы ТВлардын улуттук маданияттын негизиндеги көрсөтүүлөргө көбүрөөк убакыт чегеришине кенири жол ачуу зарыл.

Бүгүнкү күндө жаш муундарды социалдаштыруу жаатындагы коомубузда орун алган көйгөйлүү маселелерди жоюу үчүн келечекте төмөнкү багыттарда изилдөөлөр зарыл:

- кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн жана ар бир этапта (1) орустар келгенге чейинки мезгил, 2) орустар келгенден кийинки мезгил 3) совет мезгили 4) эгемендик мезгили) өзгөрүүлөргө учурашы өз-өзүнчө изилдениши зарыл.
- кыргыздардын социалдашуунун механизмдеринин өзгөчөлүктөрү;
- муундар аралык мамилелердин өзгөчөлүктөрү жана динамикасы;
- кыргыздардын менталитетинин жана этникалык мүнөзүнүн калыптануу мыйзамдарын жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- кыргыз менталитетинин калыптанышында каада-салттардын, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын, коомдук пикирдин ж.б. социалдашуу салттарынын ролун жана улуу муундардан жаш муундарга коомдук жана жеке социалдаштыруу тажрыйбаларын өткөрүп берүү механизмдери атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүнү талап кылат.

Кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу салттарын комплекстүү таасир этишин камсыздоо үчүн азыркы шарттарда мектепке чейинки мекемелердин, мектептин, окуу жайлардын (баштапкы, орто, жогорку) жана үй-бүлөнүн социалдаштыруу кызматтарын айкалыштыруу жана алардын өз ара карым-катышын изилдөө зарыл.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР

Ааламдашуунун, маалымат технологиялары, маданияттардын карым-катышы өнүккөн шартта элибиздин жашоо образы, маданияты өтө тездик менен өзгөрүүлөргө учуроодо. Кыргыз элинин улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун мазмунун, кызматтарын жана өзгөчөлүктөрүн жаш муундарды улуттук маданияттын негизинде социалдаштырууну ишке ашыруунун жолдорун, механизмдерин жана технологияларын социология илиминин бүгүнкү күндөгү теориялык жана методологиялык жетишкендиктерине таянып изилдөө актуалдуу.

1. Азыркы мезгилдеги социологиядагы социалдык мамилелерди түшүндүрүүчү негизги: «*социалдык факторлор*», «*социалдык дефиниция*», «*социалдык жүрүм-турум*», «*психологиялык детерминизм*» жана «*социалдык-тарыхый детерминизм*» беш парадигма жана инсанды социалдаштырууну түшүндүрүүчү **субъект-объект** жана **субъект-субъект** теориялар жана илимий жоболор, теориялык көз караштар социалдаштыруунун маани-мазмуну, кызматтары, анын *негизги формалары* катары **интериоризация** жана **адаптация** процесстери, **салтка айланган** жана **институттук** механизмдери ачыкталып, социологиялык парадигмалар кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштырууну изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи катары кызмат кылды.

2. Изилдөөдө К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясы улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун социологиялык маселелерин изилдөөдө теориялык-методологиялык негиз катары алынып, андагы принциптерге негизденүү максатка ылайыктуулугу жана изилдөө методдору аныкталды.

3. Инсанды социалдаштырууда маданияттын ролу ачыкталып, “улуттук маданияттагы социалдашуу салттары”, “улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу” жана “Адам болуу” түшүнүктөрүнүн мааниси чечмеленди жана улуттук маданиятыбыздагы инсанды социалдаштыруунун мазмуну, формалары, этаптары, механизмдери жана принциптери аныкталды.

Инсанды социалдаштыруудагы маданияттын ролун (инкультурация жана маданияттын трансмиссиясы ж.б.) аныктоо аркылуу кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун улуттук өзгөчөлүктөрү ачып көрсөтүлдү.

Улуттук маданияттагы социалдашуу салттары – тарыхый өнүгүүдө эл тарабынан жаратылган жана эл сынынан өткөрүлгөн, элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын, ишенимдердин, стереотиптердин, социалдык установкалардын ж.б. таасир этиши аркылуу социалдык нормалар, жүрүм-турум эрежелер менен социалдык күтүүлөрдү балдарга өздөштүртүү аркылуу, аларды коомдун мүчөсү, өз элинин өкүлү жана инсан катары жетилтүү системасы болуп саналат. Ошондон салттык коомдо инсанды социалдаштырууда жаш муундарда эл-жерди сүйүү, ата-журтту сактоо жана мекенчилдикти калыптандыруу негизги иш болуп, коомдо согуштук-патриоттук тарбия берүүгө өзгөчө маани берилип, жаш муундарда ата-бабалардын жоокердик салтын улоо, ата-журт эркиндиги, ыйман-адеп

эрежелерин сактоо, мекенчилдик ж.б. сапаттарды калыптандырууга багытталган.

4. Кыргыз эли өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө жараткан социалдаштыруу институттары, агенттери, каражаттары ж.б. кыргыз элинин улуттук маданиятынын трансмиссиясын ишке ашуусун, жаш муундарга элдин өзгөчөлүктөрүн (элдин улуттук психологиясын, менталитетин, маданиятын ж.б.) жеткирип берүүнү жана жаш муундардын улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болгон инсандар катары социалдаштыруусун камсыз кылары ачып берилди.

Элдин улуттук маданияты (фольклор, каада-салттар, ырым-жырымдар, үрп-адаттар, диний негиздеги ыймандуулук, адептүүлүк, адамгерчилик ж.б. ыймандык дөөлөттөр) салттык коомдо инсанды социалдаштыруунун мазмунун түзүп, улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун негизин жаш муундарда рухий (ата-бабалар салтын, ата-энени, мекенди ыйык тутуу ж.б.) жана социалдык дөөлөттөрдү (элдин каада-салттарындагы, үрп-адаттарындагы, ырым-жырымдарындагы жүрүм-турум нормаларын жана эрежелерин ж.б.) калыптандыруу түзгөн.

Кыргыз элинин жашоо социалдык философиясындагы төмөнкүдөй улуттук идеялар, жашоо принциптер кыргыз элинин социалдашуу салттарынын өзгөчөлүктөрүн аныктаган:

1. Ата-журттун эркиндиги, көз карандысыздыгы идеясы.
2. Уруулардын, элдин, улуттун ынтымагы жана биримдиги идеясы.
3. Ата-бабалар салтын улоо идеясы.

4. Балдарды тукум улоочу гана эмес улутту сактоочу, элдин эртеңкиси катары кароо идеясы.

Кыргыз элинин социалдык философиялык идеялары жана жашоодогу турмуш-тиричиликтик принциптери инсанды социалдаштыруу салтынын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ болушун шарттаган:

1. Баланын социалдашуусу турмуш-тиричиликтен ажыратылбаган, күндөлүк турмуш-тиричилик менен балдарды социалдаштыруу иши бири-бири менен өтүүчүлүк байланышта болуп, социалдаштыруу процесси турмуш-тиричиликтин алкагында жүргөн. Кыргыз элинде балдарды социалдаштыруу практикалык нукта болуп, бүт кыргыз турмушу, жашоо образы тарбиялык кызматты аткарып, социалдаштыруунун мазмунун баланы турмушка даярдоо түзөт.

2. Баланы коомдо бөлөк адамдар менен мамилелешип, карым-катышта болууга жана турмуш-тиричиликтик иштерди аткарууга үйрөтүү инсанды социалдаштыруудагы эң негизги милдет болгон.

3. Кыргыз улуттук маданиятында инсанды социалдаштыруунун өзөгүн инсандын “Адам болуусуна жетишүү” түзгөн. Салттык коомдо инсанды социалдаштыруудагы негизги максат **жаш муундарды турмушта жашоого, тиричилик өткөрүүгө даярдоо, анын “Адам болуусуна” жетишүү** болгон. Биздин пикирибизче, улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу системасын “Адам болуу” концепциялык мааниде кароо максатка ылайыктуу, ал Кыргызстандагы бүт социалдык институттарда жаш муундарды улуттук негизде социалдаштырууну системалуу

жүргүзүүгө мүмкүндүк жаратат жана улуттук идеялогияны иштеп чыгууга өз таасирин тийгизет.

4. Кыргыз эли өз өнүгүшүндө коомдо жашоонун моралдык кодексин жараткан (ал “Манас” ж.б. эпостордун, “Адам болуу” идеясынын мазмунун түзөт) жана жаш муундарды социалдаштырууда алардын “Адам болуусу” ишке ашырылган.

Кыргыз улуттук маданияттагы «Адам болуу» талабы жаш муундарды жетилтүүнүн модели катары кызмат кылып, ар бир жаш муун өкүлүн төмөнкү багыттарда жүрүм-турум үлгүлөрүнө ээ кылуу негизги максат болгон:

- Ата-бабалар салтын (тууганчылыктын жана адамдар менен мамилелешүүнүн эрежелерин ж.б.) билүү.

- Коомдун мамиле тутумунда өз ордун аңдап билүү жана ошого жараша жүрүм-турум нормаларын, эрежелерин тутунуу.

- Коомдук окуяларды, элдин тарыхын (санжырасын), маданиятын билүү.

- Турмуш-тиричиликке тиешелүү иштерди аткара алуу жана чарба жүргүзүүнү билүү:

- Рухий адептик эрежелерди билүү жана колдонуу ж.б.у.с. жашоо эрежелерин билүү баланын өз элине, улутуна мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү аңдап билишине, ээ болушуна жана ошолорго негизденип жашоосун камсыз кылууга мүмкүндүк берген.

5. Изилдөөдө С.Московичинин **социалдык түшүнүк** концепциясына негизденип, кыргыз элинин маданиятында өзүнө гана мүнөздүү социалдык институттар катары **кыргызчылык, тууганчылык** феномендеринин жана **Ысык-Көлдүк акелердин** социалдаштыруучулук кызматы ачып көрсөтүлүп, аларды бүгүнкү күндө жаш муундарды социалдаштырууда пайдалануу багытында сунуштар берилди.

Азыркы учурда социологиялык изилдөөлөр теориялык жана методологиялык негиздери боюнча үч багытта жүргүзүлөт: психоаналитикалык, структуралык-функционалдык (түзүлүштүк-кызмат көрсөтүүчүлүк), культурологиялык (маданияттык). Биздин изилдөө маданияттык багытта аткарылды. Педагогикалык коллеждердин студенттерин жана окутуучуларын сурамжылоонун жыйынтыктарынан азыркы учурда кесиптик билим алуу жаштарды социалдаштыруунун негизин түзөрү аныкталды. Акыркы изилдөөдө эксперттердин пикири боюнча, жалпысынан студенттердин колледжде алган кесиптик билими, кондүмү, даярдыгы мектепте иштөөгө 27,6% “ооба, жетиштүү”, 68,4% “белгилүү денгээлде жетиштүү”, 3,9% “жок, жетишсиз”. Адис даярдоо салты бар (БМПК 33,3% жана ОГПИде 39,1%) “ооба, жетиштүү” дегендер көпчүлүктү түзсө, ал эми акыркы жылдарда ачылган педколлеждеринде “жок, жетишсиз” деген жооптордун көрсөткүчү жогору экендиги аныкталды.

Мечиттердин, медреселердин санынын өсүшү жана дааватчилердин көбөйүшү диний социалдашууну күчтүүлөнтүп, динчилдердин көбөйүшүнө алып келип жаткандыгы аныкталды.

6. Кыргыз маданиятын, эмпирикалык изилдөөлөрдү теориялык жалпылоо кыргыз улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу төмөнкүдөй принциптерге негизденип жүргүзүлгөндүгүн жана ал принциптер элдин ыймандык-адептик кодекси катары салттык коомдогу кыргыз маданиятындагы инсанды социалдаштыруунун **модели** катары кызмат кылгандыгын аныктоого негиз болду:

- Социалдаштыруу процессинде адамды бүтүндүк катары кароо принциби.
- Социалдаштыруу процессинин турмуш-тиричиликтин бир компоненти (элементи) катары каралышы - инсанды социалдаштыруунун практикалык принциби.
- Социалдаштыруунун табият таламдуулугу. Баланы табияттан бөлбөстөн, табияттын мыйзамдарына ылайык баланы кыйнабай тарбиялоо жүргүзүү принциби.
- Социалдаштыруунун баланын курагына жана жынысына жараша жекече мүнөзгө ээ болуу принциби.
- Балдарды социалдаштырууда турмушка керектүү бүт нерселерге ыраатуу түрдө үйрөтүү принциби.
 - Баланын социалдашуусуна бүт шарттарды түзүү, такай балага кам көрүү, ага колдоо көрсөтүү принциби.
 - Социалдаштыруу процессинде баланын тубаса өзгөчөлүктөрүнө (дээр, зээн ж.б.) таянуу, басым жасоо принциби.

Ааламдашуу шартында улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салттарын пайдалануу маселелерин изилдөөнүн натыйжаларынан инсанды социалдаштыруунун **бүгүнкү күндөгү модели** аныкталды:

1. Инсандын “Адам болуусуна” жетишүү.

а) ата-бабалардын салтын, баалуулуктарын өздөштүрүү;

б) улуттук маданияттагы ыймандык-адептик эрежелерди тутунуу;

в) мекенчилдик сезимди калыптандыруу.

2. Улуттук маданияттын негизинде инсандын рухий дүйнөсүн калыптандыруу.

3. Турмушта жашап кетүүгө даярдоо.

а) азыркы илим-билимдин жетишкендиктерине, кесиптик даярдыкка ээ болуу;

б) азыркы илимий технологияларды колдоно алуу.

4. Инсандын жарандык жана этникалык иденттүүлүктөрүн калыптандыруу.

Кыргыздардын улуттук маданиятындагы инсанды социалдаштыруу процессин социологиялык өңүттөн изилдөөнүн натыйжалары коомдогу рухий кризистен, көйгөйлүү социалдык маселелерден арылууга, улуттук идеологияны түзүүгө жана коомдогу социалдык топтордун, жеке инсандардын социалдык жүрүм-турумун жөнгө салууга өз салымын кошот.

Иденттүүлүктү изилдөө баалуулуктар инсандардын билим денгээлине жараша айырмачылыктарга ээ болору жана коомдун экономикалык-маданий абалы, республикабызда идеологиянын иштелип чыга электиги баалуулуктардын

өзгөчөлүктөргө ээ болушуна, алсак материалдык кызыкчылыктын жогорулушуна, ал эми мекенчилдиктин баалуулук катары төмөндөшүнө алып келген. Улуттук маданияттын негизинде инсанды социалдаштырууда анын иденттүүлүгүн калыптандыруу негизги маселе экендиги айкындалды.

Улуттук билим берүү тутумун, мамлекеттик стандарттарын түзүүдө социалдаштыруунун улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алуу, кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салттарынын негизинде улуттук билим берүүнүн жоболорун, принциптерин, мазмунун аныктоо зарыл.

Жаш муундарды салттуу диндин таасиринде социалдашуусун ишке ашыруу багытында иш жүргүзүү жана ислам дининин салттуу эмес агымдарынын иш жүргүзүүсүнө чек коюу үчүн өкмөттүк денгээлде радикалдашкан диний уюмдардын ишмердигин чек койгон мыйзамдык актыларды кабыл алуу зарыл. Жаш муундарды социалдаштыруу жаатындагы коомубузда орун алган көйгөйлүү маселелерди жоюу багытындагы келечектеги изилдөөлөрдүн багыттары белгиленди.

Диссертациянын темасы боюнча ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Мурзаев, М.С.** «Социализация» термини кыргызча социалдашуубу же социалдаштыруубу? Индия и Кыргызстан. Взаимодействие цивилизаций. [Текст] / М.С.Мурзаев //Международная научная конференция; //Вестник ОшГУ. Часть II. -2008. -28-29-бб.
2. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз элинин социалдаштыруу процессинин этнопсихологиялык маселелери [Текст] /М.С.Мурзаев Международная научно-техническая конференция, ОшГУ, 16-17 октября 2008 года; //Известия ОшГУ. Т.2. -2008. -314-316-бб.
3. **Мурзаев, М.С.** Социалдаштыруу институттарынын улуттук өзгөчөлүктөрү [Текст] / М.С.Мурзаев // ЖОЖ кабарлары. -2009. № 9. -232-236-бб.
4. **Мурзаев, М.С.** Социалдаштыруу жана социалдаштыруу салттары [Текст] /М.С.Мурзаев //ЖОЖ кабарлары. -2009. № 9. 240-243-бб.
5. **Мурзаев, М.С.** Инсандын социалдаштыруусунун улуттук өзгөчөлүктөрү [Текст] /М.С.Мурзаев //Илим жана жаңы технологиялар. - 2009. №9. 178-181 –бб.
6. **Мурзаев, М.С.** Билим берүү жана инсандын социалдашуу маселелери [Текст] /М.С.Мурзаев Эл агартуу. -2010. -№7-8, -7-12-бб.
7. **Мурзаев, М.С.** Социалдаштыруу салттарын изилдөө маселелери [Текст] /М.С.Мурзаев // КББАнын Кабарлары. -2010. №2 (14), 142-145-бб.
8. **Мурзаев, М.С.** Социалдаштыруу жана анын өзгөчөлүктөрү [Текст] /М.С.Мурзаев // КББАнын Кабарлары. -2010. №3 (15), -26-29 бб.

9. **Мурзаев, М.С.** Социалдаштыруу маселелеринин кыргыз педагогикасында изилдениши [Текст] /М.С.Мурзаев //Илим жана жаңы технологиялар. -2010. №3, -290-294-бб.
10. **Мурзаев, М.С.** Социалдаштыруу салттарынын этнопсихологиялык аспектилери. [Текст] /М.С.Мурзаев //Илим жана жаңы технологиялар. - 2010. № 4, -265-268-бб.
11. **Мурзаев, М.С.** Инсандын социалдаштыруусунун этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрү [Текст] /М.С.Мурзаев //И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2011. №1. -306-308-бб.
12. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз элинде социалдашуунун айрым педагогикалык шарттары [Текст] /М.С.Мурзаев //И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2011. № 3-2. -88-91-бб.
13. **Мурзаев, М.С.** Өзүн-өзү аңдап билүү, этникалык иденттүүлүк жана социалдаштыруу процесстеринин өз ара карым-катышы [Текст] / М.С.Мурзаев // КББАнын Кабарлары. -2011. № 3 (19), -33-35-бб.
14. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз элинде өзүн-өзү аңдап билүүнү өнүктүрүү, калыптандыруу салттары [Текст] /М.С.Мурзаев //Илим жана жаңы технологиялар. -2011. № 4. -284-285-бб.
15. **Мурзаев, М.С.** Сапаттык изилдөөлөр жана аны жүргүзүү өзгөчөлүктөрү [Текст] /М.С.Мурзаев //И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2011.- №3-2. -91-93-бб.
16. **Мурзаев, М.С.** Кыргыздарда инсандык сапаттарды калыптандыруу салттары [Текст] /М.С.Мурзаев Кыргыз билим берүү академиясынын 60- жылдыгына арналган «Кыргыз Республикасында билим берүү системасын маданий-компетенттик негизде модернизациялоо» деген темадагы; //XXIV Республикалык педагогикалык окуулардын тандалган материалдары, 24-25 ноябрь, 2011-жыл. -Бишкек, 2011. -254-257-бб.
17. **Мурзаев, М.С.** Билим берүүдө элдик педагогикадагы ыймандык-адептик идеялардын негизинде жаш муундарды улуттук өзгөчөлүктөргө социалдаштыруу маселелери [Текст] /М.С.Мурзаев //И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы.- 2012. №1, -20-21-бб.
18. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз элинин психологиялык маданияты жана инсанды социалдаштыруу салттары [Текст] /М.С.Мурзаев //И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2012. № 1, -117-119-бб.
19. **Мурзаев, М.С.** Некоторые проблемы этнополитической социализации в Кыргызстане [Текст] /М.С.Мурзаев //В мире образования (Казахстан). - 2012. -№2 (2). -14-16-бб.
20. **Мурзаев, М.С.** Сапаттык изилдөөлөр жана аны колдонуу маселелери [Текст] /М.С.Мурзаев //КББАнын Кабарлары. -2012. № 1 (21), -76-79-бб.
21. **Мурзаев, М.С.** Жаш муундарды улуттук өзгөчөлүктөргө социалдаштыруу маселелери [Текст] /М.С.Мурзаев //КББАнын Кабарлары. -2012. -№ 4 (24).-17-22-бб.
22. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз элинде социалдаштыруунун айрым

- каражаттарынын өзгөчөлүктөрү [Текст] / М.С.Мурзаев //ЖОЖ кабарлары. -2012. -№ 2. -223-226-бб.
23. **Мурзаев, М.С., Бабаев, Д.** Инсанды этномаданий социалдаштыруунун формасы жана каражаты [Текст] /М.С.Мурзаев //КББАнын Кабарлары. - 2012. -№ 3 (23). -72-76-бб.
24. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз элинин инсанды социалдаштыруу салты жана улуттук психологиянын өзгөчөлүктөрүнүн калыптануусу [Текст] /М.С.Мурзаев //И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2012. № 4. - 242-244-бб.
- 25.**Мурзаев, М.С.** Классташтык – тууганчылыктын трансформацияланган формасы [Текст] /М.С.Мурзаев //И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2013. -№ 1. -117-120-бб.
- 26.**Мурзаев, М.С.** Глобализация мезгилинде кыргыз элинде инсанды социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрү [Текст] /М.С.Мурзаев //И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2013. -№ 1. -113-117-бб.
27. **Мурзаев, М.С.** Кыргыздардын адам концепциясы жана бүгүнкү күндө жаш муундарды социалдаштыруу маселелери [Текст] /Мурзаев М.С. //“Ыйык Ата-Журт” коомунун республ. симпозиуму. –Б.:-2013. -101-106-бб.
28. **Мурзаев, М.С.** Глобалдашуу шартында жаш муундарды тарбиялоодо ислам дининин ролу [Текст] /Мурзаев М.С. //“Исламда үй-бүлө” республ. илимий симпозиумдун материалдары.- Бишкек. -2013. -96-103-бб.
29. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз элдик педагогикасындагы инсанды социалдаштыруунун өнүгүшү (тарыхый-этнопедагогикалык аспект): монография [Текст] / М.С.Мурзаев /-Б.: 2013. -236 б.
30. **Мурзаев, М.С.** Общность народной педагогики тюрков и проблемы формирования личности [Текст] /М.С.Мурзаев //«II халыкаралык түрки алами зерттеулері симпозиумы материалдары» II том. (20-22 май 2015) Казахстан Алматы: «Кыздар университети» баспасы. 2015 -436 бет. С 162-166.
- 31.**Мурзаев, М.С.** Билим берүү системасында жаш муундарды ден соолукту сактоого жана чындоого социалдаштыруу маселелери [Текст] /Мурзаев М.С. //КББАнын Кабарлары. -2015. № 2 (34) -135-140-бб.
32. **Мурзаев, М.С.** Общности народной педагогики кыргызов и узбеков и проблемы формирования толерантности [Текст] /Мурзаев М.С. //Этнопедагогика как фактор сохранения этнокультурных ценностей в современном социуме: материалы I международной очно-заочной научно-практической конференции посвященный академику РАО Волкову Г.Н. /под ред. Кузнецовой Л.В. /БОУ ВПО “ЧГИКИ” Минкультуры Чувашии. – Чебоксары: Новое время. 2015. – 200 с. - С.41-45.

33. **Мурзаев, М.С.** Глобализация и традиции социализации кыргызов [Текст] /Мурзаев М.С. //Молодой ученый. -2015 №24 (104) -С. 665-668.
34. **Мурзаев, М.С.** Социализация личности и общности народной педагогики тюркских народов [Текст] /М.С.Мурзаев //Международный форум “Социальная сплоченность общества как платформа социально-экономического развития страны” БГУ им. К.Карасаева 23-24 апрель 2015. -Бишкек. -2015.
35. **Мурзаев, М.С.** Этнические особенности социальных институтов социализации кыргызов [Текст] /М.С.Мурзаев //Молодой ученый. -2016. № 9 (113). -С. 1002-1005.
36. **Мурзаев, М.С.** Традиции социализации кыргызов и проблемы формирования личности в современных условиях [Текст] /М.С.Мурзаев //Молодой ученый. -2016. 11(115), С. 1490-1493.
37. **Мурзаев, М.С.** Использование качественного метода в изучении традиций социализации [Текст] /М.С.Мурзаев //Молодой ученый. - 2016. № 11(115). -С. 1493-1497.
38. **Мурзаев, М.С.** Этнические особенности традиции социализации [Текст] /М.С.Мурзаев //Молодой ученый. -2016. № 11(115) -С. 1497-1500.
39. **Мурзаев, М.С.** Некоторые традиции социализации кыргызов [Текст] /М.С.Мурзаев //Молодой ученый. - 2016. № 11 (115) -С. 1395-1397.
40. **Мурзаев, М.С.** Некоторые проблемы социализации подрастающего поколения в Кыргызстане [Текст] /М.С.Мурзаев //Молодой ученый. - 2016. № 12 (116). -С. 747-750.
41. **Мурзаев, М.С.** Традиции социализация кыргызов и вопросы формирования личности в современных условиях [Текст] /М.С.Мурзаев //Молодой ученый. -2016. № 12 (116). -С. 750-753.
42. **Мурзаев, М.С.** Традиции социализации кыргызов средствами пословиц и поговорок [Текст] /Мурзаев М.С. //Молодой ученый. - 2016. №13 (117). -С. 606-609.
43. **Мурзаев, М.С.** Традиции социализации и проблемы использования их в условиях глобализации [Текст] /Мурзаев М.С. //Молодой ученый. - 2016. №14 (118). -С. 669-673.
44. **Мурзаев, М.С., Орунбаев У.** Этнокультурные особенности традиции социализации кыргызов. [Текст] /Мурзаев М.С. //Этнопедагогика как фактор сохранения этнокультурных ценностей в современном социуме: материалы II международной очно-заочной научно-практической конференции посвященный академику РАО Волкову Г.Н. 29 октября 2016. /под ред. Кузнецовой Л.В. /БОУ ВПО “ЧГИКИ” Минкультуры Чувашии. – Чебоксары: Новое время. 2016. – 100 с. - С.57-61.
45. **Мурзаев, М.С.** Жарандык иденттүүлүктү калыптандырууда социалдаштыруунун ролу /Жаран кантип иденттешет? (макалалар жыйнагы) [Текст] /М.С.Мурзаев /-Б.: 2016, 76-90 бб.

46. **Мурзаев, М.С.** К.Исаевдин “Кыргыз таануу жана улутту өнүктүрүү” концепциясы [Текст] /М.С.Мурзаев //БГУ жарчысы. -2017. -№ 3 (41). -45-47- бб.
47. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу (социологиялык талдоо): монография [Текст] / М.С.Мурзаев /-Б.: 2017. – 200 б.
48. **Мурзаев, М.С.** Проблемы исследования этнических традиций социализации методом фокус-групп [Текст] /М.С.Мурзаев //Интернаука. - 2017. №9-3 (13). –С. 21-25.
- 49.**Мурзаев, М.С.** Роль концепции К.Исаева “Кыргызоведение и развитие нации” в социализации подрастающего поколения на основе национальной культуры [Текст] /М.С.Мурзаев //Интернаука. - 2017. № 7-3 (11). –С. 44-47.
- 50.**Мурзаев, М.С.** Проблемы социализации подрастающего поколения в сохранении и укреплении здоровья в системе образования [Текст] /М.С.Мурзаев //Интернаука. - 2017. № 7-3 (11). –С. 47-50.

Мурзаев Маматали Султановичтин «22.00.04 – социалдык түзүлүш, социалдык институттар жана процесстер» адистиги боюнча социология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу (социологиялык талдоо)» аттуу диссертациялык ишинин

ТАРЖЫМАЛЫ

Негизги сөздөр: инсанды социалдаштыруу, улуттук маданият, социалдаштыруу салттары, инкультурация, маданияттын трансмиссиясы, адаптация, иденттүүлүк, кыргыз элин жана анын маданиятын өнүктүрүү.

Ааламдашуу процесси кыргыз элинин этникалык өзгөчөлүктөрүн өзгөртүп жаткан кезде жаш муундарды улуттук маданияттын негизинде социалдаштырууну социологиялык өңүттө изилдөөгө алуунун жыйынтыктары улуттук өзгөчөлүктөрүбүздү сактап калууга, коомдогу рухий кризисти басандатууга жана жоюуга алып келип, элибизди өнүгүшүн камсыздайт.

Бул илимий изилдөөнүн **объектиси** болуп улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу процесси эсептелет. Изилдөөнүн **предмети** — кыргыздардын улуттук маданиятында инсанды социалдаштыруу.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертация ишинин максаты - кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун мазмунун, механизмдерин, институттарын жана аларды бүгүнкү күндө жаш муундарды социалдаштырууда пайдалануунун илимий жолдорун социологиялык аспекте аныктоо. Иштин негизги **милдеттеринин ичине** инсанды социалдаштыруунун социологияда изилдениш абалына, социологиялык парадигмаларга таянып, изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздерин аныктоо, улуттук маданиятта инсанды социалдаштыруунун мазмунун, механизмдерин, принциптерин, институттарын

ж.б. аныктоо, бүгүнкү күндө инсанды социалдаштыруунун натыйжалуулугун арттыруу багытында илимий-теориялык жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу сыяктуу милдеттер кирет.

Изилдөө ыкмалары: Диссертациянын үстүнөн иштөө учурунда теориялык талдоо жана жалпылоо, классификациялоо, системалаштыруу, сурамжылоо (интервью, анкета), сапаттык жана статистикалык ыкмалар колдонулду.

Изилдөө учурунда чыгарылган илимий натыйжалардын **жаңылыгы** биринчи жолу кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун мазмуну, механизмдери, принциптери ж.б. социологиялык аспектиде изилдөөгө алынып, аны изилдөөнүн теориялык-методологиялык маселелери, аларды бүгүнкү шартта пайдалануунун жана анын натыйжалуулугун арттыруунун шарттары, жолдору, механизмдери аныкталып, сунуштар иштелип чыгылып, кыргыз улуттук маданиятта инсанды социалдаштыруунун салттык (коомдогу) жана бүгүнкүндөгү моделдери, келечектеги изилдөөлөрдүн багыттары аныкталган.

Колдонуу тармагы. Диссертациянын жоболору жана жыйынтыктары мектепте, кесиптик окуу жайларда жаш муундарды социалдаштырууну улуттук негизде ишке ашырууга, билим берүүнүн мазмунун улуттук жүзгө ээ болушуна негиз боло алат. Ошондой эле диссертациянын материалдары ЖОЖдордо, колледждерде лекцияларды, тандоо курстарды түзүүдө жана семинардык сабактарды өткөрүүдө колдонулса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мурзаева Маматали Султановича на тему: **«Социализация личности в национальной культуре»** на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности «22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы»

Ключевые слова: социализация личности, национальная культура, традиции социализации, инкультурация, культурная трансмиссия, адаптация, идентичность, сохранение и развитие кыргызского народа и его культуры.

Объектом научного исследования является процесс социализации личности в национальной культуре.

Предметом исследования является социализация личности в кыргызской национальной культуре.

Цели и задачи исследования. Цель диссертации заключается в выявлении содержания, механизмы, принципы, институты социализации личности в кыргызской национальной культуре и разработка научно-обоснованных путей использования их на практике социализации подрастающего поколения в современных условиях. В числе основных **задач** исследования имеются такие, как состояние научного исследования проблем социализации личности, исследования особенностей содержания, механизмы, принципы, институты социализации личности в кыргызской национальной культуре, разработка научных и практических предложений

по повышению эффективности использования традиции социализации личности на основе кыргызской национальной культуры.

Методы исследования. В ходе работы над диссертационным исследованием были использованы: теоретический анализ, обобщение, классификация, систематизация, методы опроса (анкета, интервью) и качественные методы, а также статистические методы.

Новизна полученных в ходе исследования научных результатов заключается в том, что впервые осуществлены исследования особенностей социализации личности в кыргызской национальной культуре (содержание, механизмы, принципы и др.) с социологического аспекта, разработка теоретико-методических проблем их исследования, определены основные направления использования и основные направления дальнейшего исследования проблем социализации личности в кыргызской национальной культуре.

Область применения. Материалы диссертации могут послужить исходной базой для дальнейших научных исследований в области – области социализации личности в кыргызской национальной культуре. Кроме того, материалы диссертации могут использоваться в вузах, колледжах в преподавании социологии и социальной педагогики, а также для разработки лекций, курс выборов и семинаров.

RESUME

Dissertation theses of Murzaev Mamataly Sultanovich on the topic: "**Socialization of personality in national culture**" for the degree of Doctor of Sociology, specialty "22.00.04 - Social structure, social institutions and processes"

Key words: socialization of the person, national culture, traditions of socialization, enculturation, cultural transmission, civil identity, preservation and development of the Kyrgyz people and their culture.

The object of scientific research is the socialization of the individual. **The subject of the research** is the process of individual socialization of the Kyrgyz national culture.

Goals and objectives of the research. The purpose of the dissertation is to identify the content, national characteristics (institutions, means, etc.) of the individual socialization of the Kyrgyz national culture and scientifically grounded ways of using them in practice to socialize the younger generation in modern conditions. Among the main tasks of the research are such as the state of scientific research of the individual problems and its socialization, the study of the peculiarities (content, components, principles, methods, etc.) of the individual socialization in the Kyrgyz national culture, the development of scientific and theoretical and practical proposals for improving the efficiency

of socialization traditions use of person on the basis of the Kyrgyz national culture.

Methods of research. In the course of work on the dissertation research, theoretical analysis, generalization, classification, systematization, survey methods and qualitative methods, as well as statistical methods were used. **The novelty of the scientific results** obtained in the course of the research is that for the first time the researches of the individual socialization features of the in the Kyrgyz national culture (content, factors, prerequisites, conditions, etc.) from the sociological aspect, development of the theoretical and methodological problems of their study, researching the problems of socialization of the individual in the Kyrgyz national culture.

Application area. The materials of the thesis can serve as the starting point for further scientific research in this field - the field of individual socialization in the Kyrgyz national culture. In addition, the theses of the dissertation can be used in universities, colleges in the teaching of sociology and social pedagogy, as well as for the development of lectures, special courses and seminars on social and human sciences.

Улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруу салттарын пайдалануунун натыйжалуулугун арттыруу идеясы төмөнкүдөй илимий божомолдордун (гипотезалардын) жаралышына алып келди:

Кыргыз эли өзүнүн тарбия системасын жараткан жана ошол аркылуу эл катары сакталып келген деген илимий божомолго негизденип, улуттук маданиятыбыздагы инсанды социалдаштыруу салттарындагы бирдиктүү тарбия системаны аныктоону көздөдүк. Кыргыздардын тарбия системасы барбы? А эгер тарбия системасы бар болсо, ал кандай идеяларга, пирнциптерге негизденет? Кыргыз элинде жаш муундарды тарбиялоонун модели болгонбу? ж.б.у.с. суроолорго жооп алууга умтулдук.